НОВИЦА РАДОВИЋ

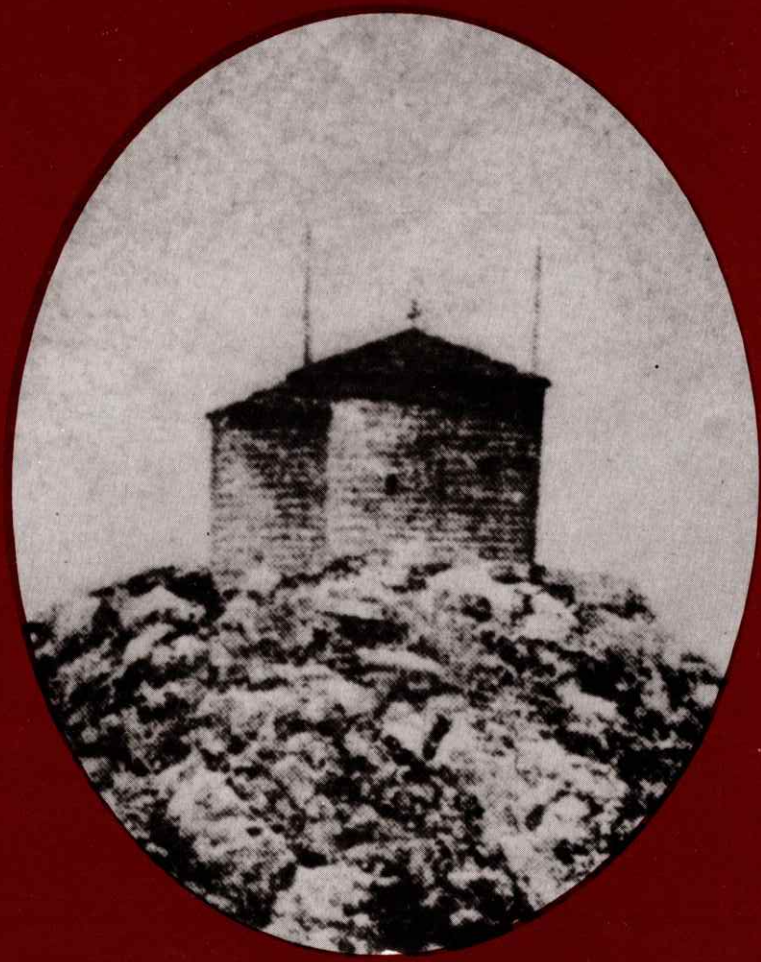

ЦРНА ГОРА
НА САВЕЗНИЧКОЈ ГОЛГОТИ

ЦЕНТАР ЗА КУЛТУРУ НИКШИЋ

УНИРЕКС

БИБЛИОТЕКА КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ

Новица Радовић
ЦРНА ГОРА НА САВЕЗНИЧКОЈ ГОЛГОТИ

Приредили:
БРАНИСЛАВ КОВАЧЕВИЋ
ВЛАДЕТА ЦВИЈОВИЋ

Уредник:
НИКО МАРТИНОВИЋ

Издавачи:
ИТП "УНИРЕКС", Подгорица
ЦЕНТАР ЗА КУЛТУРУ НИКШИЋ

За издаваче:
ЈАНКО БРАЈКОВИЋ, директор
НИКО МАРТИНОВИЋ, директор

Тираж: 1000

Штампа:
"СИМИЋ", Београд

Новица Радовић

ЦРНА ГОРА
НА САВЕЗНИЧКОЈ ГОЛГОТИ

Подгорица, 2000.

РИЈЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Иза првог свјетског рата и стварања Краљевине СХС, у Београду је настајала и све више бујала обимна мемоарско-публицистичка и пропагандно-политичка литература која је готово све заслуге за стварање југословенске државе приписивала Србији, њеним ратним заслугама у склопу савезничке алијансе и њеној умјешној политици. Посебно су истицане жртве које је Србија поднијела за ослобођење и уједињење народа из аустроугарског и турског ропства. Једном употријебљена као сликовита и митски пријемчива метафора српског страдања при повлачењу војске и масе избјеглица преко Албаније до Крфа, *албанска голгота* постала је незаобилазан, непрекидно понављан синоним жртвовања за ослобођење југословенских народа, намећући паралелу ове жртве са жртвовањем Исуса Христа на јерусалимском узвишењу Голгота зарад спасења људског рода. Иза тога се, сам по себи, наметнуо закључак да ономе ко је највише допринио стварању те државе припадају, осим славе, и највећи плодови и права на креирање устројства државе и њене државне политике.

Допринос других народа стварању нове државе или је прећуткиван или потцјењиван, што је вријеђало и сјећања оних који су ушли у нову заједницу као судионици у реализацији идеје коју су његовале генерације њихових предака. Тиме је посијана клица сумње у оправданост таквог уједињења, која ће ускоро почети

да даје горке плодове у виду заоштравања међунационалних односа у Краљевини, што ће резултирати крахом прве Југославије у краткотрајном априлском рату 1941.

Један рукавац те пропагандно-публицистичке бујице био је пажљиво усмјерен и дозиран на државу Црну Гору, краља Николу и његову владу, чија је улога у првом свјетском рату не само минимизирана него, у многим текстовима угледних званичника, и извргавана руглу. Црна Гора, њен краљ и влада, оптуживани су да су неискрено ушли у рат, да су у току рата шуровали са Аустријом и да су, коначно, издали савезнике. Показаће се касније да су аргументи за овакве тврдње почивали претежно на инсинуацијама или фалсификованим доказима. Све је то, између осталог, имало за циљ да оправда одлуке нелегитимне и на брзу руку сазване Подгоричке скупштине (новембра 1918), која је донијела одлуку о безусловном припајању Црне Горе Србији и о детронизацији династије Петровић Његош.

Другачија мишљења, ма колико била аргументована, тешко су могла изаћи на свијетло дана, све тамо негдје до уочи другог свјетског рата, кад је стега цензуре мало олабавила. Тек тада је (1938), мада не без тешкоћа, могла бити штампана и *Црна Гора на савезничкој голготи* др Новице Радовића. Намјерно употријебивши у наслову већ добро знану метафору голготе (можда и као асоцијација на наслов књиге генерала Милана Недића *Српска војска на албанској голготи*), Радовић се подухватио да разоблачи позадину блаћења црногорске улоге у првом свјетском рату, доказујући да "голгота" Црне Горе није била ништа мања, али је била утолико трагичнија што су у њеном случају улогу Пилата преузели на себе савезници.

Данашњи читалац ће ову књигу лакше читати и потпуније доживјети ако се ближе упозна са животним путем њеног аутора. Новица Радовић, политичар и

публициста, учесник у "божићној побуни" 1919. године, вишегодишњи политички емигрант у Италији, политички осуђеник и робијаш у Краљевини Југославији, потом члан вођства Црногорске федералистичке странке и колаборант са окупационим властима у другом свјетском рату, био је колико занимљива толико контроверзна личност. Рођен је 1890. године у Мартинићима (Даниловград) од оца Живка и мајке Станице, ћерке угледног попа Риста Бошковића с Орје Луке, који је био ожењен сестром књаза Данила и великог војводе Мирка Петровића. Дакле, Новичина мајка Станица и краљ Никола били су, како се то вели у Црној Гори, једно од сестре друго од брата, што се одувијек сматрало блиским сродством, које је вишеструко обавезивало. Новица је с поносом истицао да је сестрић краља Николе, коме је био бескрајно одан и чију је политичку мисао предано слиједио, западајући стога у многе невоље и противурјечности.

Пресудан тренутак у Радовићевом политичком ангажовању наступио је послије Подгоричке скупштине, чијим су нелегалним и нелегитимним одлукама грубо поништене наде многих генерација у часно уједињење у јужнословенску државу, у којој би била гарантована равноправност свих и свима било осигурано поштовање идентитета. Као реакција на свођење Црне Горе на обичну српску административну јединицу, букнула је "божићна побуна", коју су власти нове државе брутално угушиле, уз обилату помоћ домаћих "бјелаша", чиме се овим збивањима хтјело дати обиљежје обрачуна двије политички супротстављене струје у Црној Гори "бјелашке" и "зеленашке". Новица Радовић се прикључио устаницима и био један од њихових предводника у свом крају. А кад је буна угушена, био је у групи оних њених истакнутих актера, која је, преко Албаније, пребјегла у Италију и прикључила се црногорској војсци у егзилу. Приликом реорганизовања

ове војске 1920. године, Радовић је био именован за начелника Информативног одјељења њеног Главног штаба.

Послије Рапалског уговора између Италије и Краљевине СХС (1920), којим је Италија углавном задовољила своје интересе у погледу разграничења са новонасталом јужнословенском државом, италијанска влада је окренула леђа тамошњој црногорској емиграцији, јер јој више није била потребна као адут за уцјењивање. Црногорска војска у Италији била је распуштена, а црногорским емигрантима било је ускраћено гостопримство, послије чега се највиши дио њих вратио у земљу, користећи се општом амнестијом политичких егзиланата, док се знатан број њих распршио по свијету. Новица Радовић остао је у Италији да заврши започето школовање. Он је 1925. године дипломирао на напуљском универзитету и стекао титулу доктора математичко-техничких наука, а онда био примљен у чланство Међународне академије наука и умјетности. Потом се вратио у земљу и настанио се у Београду, али је ускоро био ухапшен и спроведен у колашински затвор, у коме је већ лежало неколико десетина његових сугрђана међу њима и његова три брата: Милош, Радован и Драгутин - оптужених за тешка кривична дјела против државе, која су, према оптужници, починили прије шест година за вријеме побуне у Ровцима.

Оптужница се односила на оружани сукоб устаника и једног одјељења жандара 3. априла 1920. године у ровачком селу Мртво Дубоко, којом приликом је погинуло и рањено неколико жандара. Услиједила је жестока концентрична полицијска акција са свих страна: из правца Никшића, Даниловграда, Подгорице и Колашина. Цјелокупно одрасло становништво оба пола "између Мораче и Мртвице" било је проглашено за одметничке јатаке. За само неколико дана, до 11. марта, Ровца су заузета, али је у тој операцији, према

једном полицијском извјештају, рањено 9 жандара. Устаници су се повукли и започела је конфискација имовине "јатака", масовно хапшење и злостављање (Ш. Растодер, Скривена страница историје, III, 170, 171).

Исљеђивање у колашинском затвору трајало је седам мјесеци. На суђењу, Новица се бранио доказујући да није уопште учествовао у оружаним акцијама устаника, али није порицао да је био један од зеленашких идеолога, што не би могло да се сматра кривичним дјелом. Суд је на првом рочишту ово уважио и донио ослобађајућу пресуду, али је, по жалби државног тужиоца, суђење поновљено и он је, почетком јануара 1920. године, "са 50 друга", био осуђен. Браћа Радовићи "добили" су укупно 65 година робије - Новица 20, а Милош, Радован и Драгутин по 15. Узалудне су биле жалбе, његова и његове супруге, Његовом Величанству Краљу; пресуда је постала правоснажна и Новица је одлежао 9 година у злогласном казамату у Зеници.

Испред другог свјетског рата Радовић је живио у Подгорици са супругом Станицом, иначе учитељицом, приватно држао часове гимназијалцима и упоредо се бавио политиком и политичком публицистиком. Приступио је Црногорској федералистичкој странци, а 1938. постао и члан њеног Главног одбора. Сарађивао је у подгоричкој *Зети*, која је тада била опозиционо настројена, и у њој објавио већи број коментара о савременим политичким догађањима код нас и у свијету и полемика са политичким противницима. Дакако, био је под присмотром полиције. Једном је био кажњен новчано и затвором од мјесец дана због говора одржаног на парастосу књазу Данилу на Његушима.

У свом јавном политичком дјеловању Радовић је посебно настојао да Федералистичку странку ослободи хипотеке коју јој је режим упорно наметао, да би је

компромитовао: да је италијанофилска и сепаратистичка. Доказивао је да италијанофилска не може бити послије свега што је италијанска влада учинила прогоном црногорске емиграције, а да није сепаратистичка казује и њено име. Истицао је да је ова странка искрено за заједничку државу, али не унитарну већ демократску заједницу равноправних народа, онакву за какву се залагао краљ Никола у манифесту од 7. октобра 1918, не тражећи за себе и своју династију ништа више до да буду слободни грађани. На том смјеру је и Радовићево ангажовање у разобличавању политичке позадине упорног оптуживања Црне Горе за наводну издају савезника, Србије посебно, у првом свјетском рату, чему је уосталом посвећена и његова књига *Црна Гора на савезничкој голготи.*

Априлски рат 1941. године затекао је Радовића у Подгорици, одакле се, након бомбардовања, склонио у Мартиниће. Послије капитулације вратио се у свој подгорички стан, постепено се уклапајући у смушене политичке активности федералистичког вођства које су водиле у колаборацију са окупатором. Поучен горким искуством из периода емиграције у италији, није вјеровао италијанима, који су се издавали за ослободиоце Црне Горе, нити је подржавао оне своје страначке колеге који су клицали таквој "слободи". Припадао је оној "мекшој" федералистичкој струји која је, из нужде или из тактичких разлога, прихватала сарадњу с окупаторским властима "у границама националне части" - како је касније, крајем 1944, изјавио пред истражним органима војног суда за област 2. корпуса НОВЈ - "тим прије ако она има за циљ народно спасавање од непријатеља". Није био одушевљен што је група његових страначких колега похитала, чим су Италијани запосјели Црну Гору, да формира Привремени административни комитет, под покровитељством команде дивизије Месина, али је ипак прихватио да уђе

у састав мјесног Административног комитета у Подгорици. Одбио је међутим да потпише декларацију чији је текст, у име италијанске владе, поднио комесар Мацолини, а коју је требало да прихвати акламацијом тзв. Петровданска скупштина (12. јула 1943). Сматрао је да један такав документ, којим се поништавају одлуке Подгоричке скупштине из 1918. године и проглашава неважећим Видовдански устав, може донијети само легитимна црногорска Народна скупштина, у складу са Уставом из 1905. године.

Дакако, Радовић је, попут својих страначких истомишљеника, био против подизања 13-јулског устанка, сматрајући да ће међусобно сукобљене свјетске силе, и тако и тако, ријешити питање коначног ратног исхода, а да до тада малим народима преостаје само да се брину о свом голом биолошком опстанку. Тим начелом образлагао је своју сарадњу са италијанским и, касније, њемачким окупационим властима, како је било у случајевима као што су: наговарање својих суграђана у Мартинићима и Спужу да се послије извјесног јењавања устаничког заноса, крајем јула 1941. године, врате кућама и предају оружје Италијанима у замјену за писмене гаранције да неће бити прогоњени; учешће у италијанској делегацији на преговорима са представницима партизанског штаба (Б. Јовановић, П. Дапчевић, Ђ. Чагоровић) у вези са размјеном двадесетак италијанских официра и подофицира, које су партизани заробили у бици на Јелином Дубу код Биоча, за одговарајући број талаца које су Италијани држали у затворима; противљење захтјеву Италијана да зеленашка бригада Крста Поповића крене у Босну пред партизане, због чега је једно вријеме био конфиниран на Светом Стефану; прихватање да уђе у састав комисије коју је тзв. Народна управа, по налогу њемачке војне команде, основана у јесен 1943. ради утврђивања кривице затвореника проглашених за

таоце; учешће у преговорима о сарадњи између четника и "зеленаша", такође по налогу Њемаца, при чему је Радовић био против такве сарадње итд.

Страхујући да га четници могу ликвидирати, Новица Радовић се повукао, у јесен 1944, и склонио у Мартиниће, гдје га партизани хватају и хапсе. Послије дуже истраге, заједно са већим бројем оптужених за издају, изведен је пред војни суд за област Другог ударног Корпуса на Цетињу, који га је крајем марта 1945. године, дакле прије коначног ослобођења земље, осудио на смрт стријељањем, трајан губитак грађанске части и конфискацију имовине. У образложењу ове у основи политичке пресуде посебно се истиче да је Радовић био организатор тзв. административних комитета "по градовима Црне Горе", сарадник италијанског комесара Пирција Биролија, оснивач "крилашке војске", "инспиратор јединственог блока сепаратиста и четника" итд. Иначе, на овом процесу 13 оптужених осуђено је на смрт, 25 на робију у трајању 2-15 година, 12 на присилни рад у трајању од једне до 4 године, док је 10 ослобођено оптужбе. Смртне казне су ускоро извршене.

Књига др Новице Радовића *Црна Гора на савезничкој голготи* појављује се данас пред читаоцима послије више од 60 година након њеног првог издања и 65 година од ауторове смрти. Разумљиво, протеком времена она је одавно постала библиографски раритет, поготово што је и онда кад је била штампана у штампарији "Дукађин" у Пећи (1938) само мали број примјерака доспио до читалаца, јер је цензура, иако је претходно одобрила штампање, накнадно забранила растурање књиге, па је тако један дио тиража нестао. Истина, ова је књига штампана и прије неколико година (1994) у издању Секретаријата за информације Либералног савеза Црне Горе, Библиотека *Документи и коментари*, али не у облику књиге већ приручног

материјала, без уобичајеног повеза и назнаке тиража, са уводном "Ријечи о писцу" Данила Радојевића, вјероватно само за интерну употребу ужег круга корисника.

Увјерени смо да поново штампање ове књиге има своје пуно оправдање, јер се читаоцима које занимају појединости у вези са околностима у којима се угасила црногорска држава у првом свјетском рату а таквих је несумњиво знатан број, нарочито међу младима - нуди још једно виђење узрока и посљедица те драме, чијем је расвјетљавању историографија још остала дужна.

Радовић у својој књизи доказује да највећа кривица за нестанак црногорске државе пада на терет савезника (посебно Француске и Србије), који су, свако из својих интереса, унапријед жртвовали Црну Гору, јер се она није уклапала у њихове стратешке планове на Балкану. Док је црногорска војска крварила на фронтовима који су далеко надмашивали дужину њених граница, савезници су, бар вербално, давали подршку њеном краљу и влади, али кад је задњи српски војник и избјеглица већ био око Скадра, Црногорци су остављени на цједилу, да са неколико хиљада гладних, исцрпљених и босих војника бране снијегом завијане врхове Ловћена од четвороструко бројнијег и многоструко технички надмоћнијег непријатеља, а да црногорски Санџачки одред на сјеверном ратишту, од Мојковца до Рожаја, води очајничке битке, које нијесу више имале никаквог војностратешког смисла, али су биле политички испланиране и војнички остваривање са циљем да се црногорска војска исцрпи до те мјере да не буде у стању да се повлачи преко Албаније, како Црна Гора на крају рата не би могла да стане у ред земаља побједница као равноправан судионик у будућем прекомпоновању Балкана.

Радовић наводи податке о томе да је укупна материјална помоћ савезника Црној Гори (у храни, одјећи, наоружању) била несхватљиво мала и неефикасна,

док је финансијска помоћ ишла преко Србије и исплаћивана црногорској војсци у мјери и на начин како је српска влада налазила да је сходно. Апсурдно и крајње цинично је било, како наводи Радовић, то што је црногорској влади саопштено да су савезници одлучили да јој пруже обилнију помоћ тек 7. јануара 1916, уочи самог пада Ловћена!

Теже од свега тога, истиче Радовић, падала је бјесомучна српска пропаганда готово током цијелог рата, да је Црна Гора ушла у рат неискрено према савезницима, да је потајно шуровала с Аустријом, да је без праве борбе предала Ловћен, да се њена војска намјерно није упутила за српском преко Албаније итд, и све то упркос чињеници да је српски пуковник Пешић, иначе начелник штаба црногорске војске, руководио свим њеним операцијама и да без његовог знања ни сагласности ништа није урађено, чак ни понуда мира Аустро-Угарској. Све то није сметало Пешићу да касније напише како сматра својом заслугом што се црногорска војска није нашла на Крфу.

Радовић није много водио рачуна о систематизацији своје књиге, па она дјелује прилично методолошки несређено. Изгледа да је сматрао довољним да наведе што више података, доступним му оригиналних докумената, извјештаја са фронтова, новинских чланака и накнадних сјећања учесника у збивањима, као потврду својих оцјена. Сва ова грађа већ је одавно доступна и не представља новост, али сабрана на једно мјесто, мање или више успјешно интерпретирана, и данас је занимљива за читање и може да дјелује на читаоца провокативно и увјерљиво.

Бранислав Ковачевић
Владета Цвијовић

Dr. НОВИЦА РАДОВИЋ

ЦРНА ГОРА
НА САВЕЗНИЧКОЈ ГОЛГОТИ

„Браћо моја Црногорци,
„Од Косова славни борци
„И у срећи и несрећи
„Ко је од вас био већи?!"
Никола I.

Штампарија „Дукађин“
Петровић и Друг — Пећ

Посвета

Ову књигу посвећујем мојој жени, Станици Радовић, учитељици, која ме пратила на двадесетогодишњем трновитом путу изгнанства и талиновића са самопрегором, заборављајући на себе, и помогла ме при изради исте.

писац

МЈЕСТО ПРЕДГОВОРА

Црна Гора и Црнагорци били су енигма — били загонетка одувијек за многога, како по свом постанку и егзистенцији кроз вјекове тако по својим политичким, вјерским и друштвеним особинама. Били су загонетка, а у многоме то остају и данас.

Да је Црна Гора добила свој назив било по њеним црним брдима, било по Црнојевићима или за то што је одувијек била црна по непријатеље њене слободе—све је то истина. Њена су брда црна од мора сурог камења; њом су владали Црнојевићи у почетку, и Црна Гора је била и остаје црна за непријатеље њене слободе.

Права слика Црне Горе то је одбрана части права и слободе. То је њена фотографија. За то је водила ратове, за то се крвавила петсто година, за то је жртвовала најхрабрије своје синове, и то ће чинити све док правда и слобода не буду тријумфовале. Црна Гора је била увјерена, вјерује то и данас, да је свак чује, јер је говорила и говори језиком правде и човјечности. Она је тим језиком гоорила боље од икога и говориће, јер је то језик правде реда и мира, језик основних принципа, на којима се заснивају слобода и правда, регулатори народног и међународног мира и напретка. Та њена сублимантност у осјећајима правде и слободе доводила ју је и доводи до судара с народима супротних појимања. Њен појам о слободи и праву није био, нити је, себичан појам. То је општи универзални појам, зато се она тукла колико за себе толико за све Србе, за све Словене за цео свјет. Њен патриотизам је словенски патриотизам, боље рећи

опште—човјечански. Нема скоро бојне пољане, а да црногорска крв на њој није просута.

У постанку Црне Горе има нечега сличног са постанком Рима. Онамо је Ромул браздом оградио своју државу, овамо Црнојевић тврдом стијеном. И један и други: ко прескочи ову међу погинуо је, Па Ромул убија свога брата, а Ђорђе туче војску брата свога, јер су им браћа покушала прескочити међе њихових држава.

Црна Гора има сличности и са Јеладом. Стара Грчка имала је Прометеја—мученика, Црна је Гора била сва Прометеј -- сва мученик; Јелада је имала Олимп и бога Зевса—Црна Гора Ловћен и распеће Христово при Орловом Кршу; Јелада Есхила, Термопил и Ефијалта—Црна Гора Његоша, Царев Лаз и Потурице.

У социјалном погледу Црногорци су прије Француске револуције прокламовали девизу: слобода, једнакост и братство; у политичком: народ је извор и утока власти; у вјерском: вјерску толеранцију. Цркву су носили у срцу и била је им извор, на коме су се напајали законом над законима: не учини другом што нијеси себи рад.

Турска најезда на Балкан збрисала је до почетка 15 вијека све хришћанске државице и Балканом су овладали назори политички, друштвени и вијерски оличени у корану. Муслиманство је замјенило у већини хришћанство. Закон—зуб за зуб, око за око наследио је закон: ко тебе каменом ти њега хљебом, а то су два морала двије религије, два бога—Мухамеда који своју науку шири огњем и мачем и Христа који је шири благим осмјехом и распећем својим на крсту—на Голготи.

Осим многог наслијеђеног из доба многобоштва уопште, из доба словенског незнабоштва понаособ, дио тог Словенства—Црногорци, нужношћу

за самоодржањем попримили су немилосрдност у рату од Илира, витештво од Османлија, а задржали одлике хришћанства у вјерском и друштвеном погледу и остали браниоци тог хришћанства сами на Балкану до прије непуних 150 година. Главу Српскога Цара Лазара изгубљену на Косову у одбрани хришћанства и слободе Црногорци нијесу никад заборавили и своје су главе за исте идеале давали.

Они у себи имају нешто илирскога: ратоборност духа и мушкост женскиња.

У својој петстогодишњој борби за вијеру, част и слободу српскога племена више пута су Црногорци сими понијели мученички крст на голготу, али у тренутку распећа блиједнула би звијезда водиља на њиховом небу, најчистијем словенском небу, која би их одвела од пораза к побједи, као што је њихове претке после Косовског пораза, та иста звијезда одвела у крше при Ловћену, да ту у катунима сачувају континуитет српскога царства, не по величини простора него по величини части, слободе и прегнућа и да сачувају вијечити спомен јунаштва, оличеног у Обилићу, праћен звуком гусала.

Црнојевићи са Црногорцима још сто година скоро после пропасти Србије и Херцег—Босне прескачу турско трупље по Црмници, Каручама и Љешкопољу, да сломљена мача предаду остатак Зете—Црну Гору—заштити жезла митрополита из разних плена и Гутемберговом проналаску—штампарији. За то је свако Црногорско племе имало по једампут своју династију скоро.

Посљедњег Црнојевића Ђорђа господара Зете односно првог господара Црне Гоое отјерали су из земље колико навала непријатеља на његову земљу толико исто лакомост, малодушност и неслога у земљи. Никада Ђуприлић не би спалио и

прегазио Црну Гору да није било неслоге и домаће невијере. Доказ су Царев Лаз и Крусе гдје су владика Данило и Свети Петар потукли два везира и многобројне душмане њихова отачаства.

Ту и тамо па на два Граховца и Вучјем долу Петровић—Његоши боје својом крвљу међе своје кнежевине, да поред духовних и вјерских—за што и колац у Српској о грлу носе—постану војнички и државни, наследствени, дакле, поглавари црногорског народа. Уливају дух свој у душу горштака какви су и сами били, а крв с народном мијешају, да се из јединства вође и народа, душе и тијела оваплоти камени пријесто ослободе, вијечити Прометеј у борби за слободу своју и свога племена —оваплоти се знаменита по српски народ, а у свијету чувена Црна Гора.

Наполеонове чете туку Европу да буде тучена од чета Светога Петра, који прикључује својој духовној резиденцији невјесту Јадрана—Боку а истовремено пружа десну руку у Сјеници. Вожду из ропског сна пробуђене Шумадије.

Ченгићева глава на Млетичку па Махмутова на Крусима уз гробнице Османлија и њихова башибозлука на Морачи, Мартинићима, Граховској пећини, Фундини, Тријепчу и Новшићима запечатили су јединство Црне Горе, Брда и Херцеговине—јединство горње Зете и Захумља.

Зећани устанком, а Кучи смртном пресудом Крнићу у Подгорици, отварају капију за доњу Зету, док Црногорци на Вучјем долу ломе плочу на гробници Херцегове земље. Слободни су Никшић, Спуж, Подгорица и Колашин.

Остављени сами од свих хришћана на Балкану па и од сестре Србије 1877 г., Црногорци као у пркос томе, **не називајући никога издајником,** прескачу Суторман и бедеме тврдих градова Бара и

Улциња да ту прославе те године рођење Разапетога на крсту и рођење црногорскога, првога српскога мора.

Потом се савијају на своја осиромашена огњишта, вјешају пушку о клин, милујући је очима као и чеда своја, да прикупе нову снагу и дах, јер је Доња Зета још туђа и Косово.....

Седми Петровић—Његош, цар јунака, зове Црногорце и по трећи пут и четврти да доврше своју мисију и умру, јер без смрти нема ускрснућа, нема слободе, нема југословенског јединства.

Лавовским скоком 1912 закорачују једном ногом у Патријаршију, Дечане и Косово, чак до Брегланице, да другом ногом чврсто стану на бедеме негдашње зетске престонице—Скадра, одакле ту ногу једва цијела Европа уклони, да за Скадром вјечно тугују и за непобусаним црногорским гробљем около њега

Долази свјетски, велики, најкрвавији рат у историји свијета да Црногорци доживе највећу славу: спасу Србију, али и највеће мученичтво: својом слободом, слободом своје отаџбине и њеном независношћу плате слободу цијелога српства. То је апотеоза Црне Горе. И метаморфоза њена. Звијезда водиља кружи по њеном највисочијем небу, српском небу Црне Горе, тражи је, јер Црне Горе нестаје; кружи и тражи је док се у кружењу звијезда умори и сруши се као метеор на Ловћен, одакле се и узвисила, здроби Ловћен и учини га чврстим темељом југословенском царству. Црна Гора је извршила своју мисију..... нестаје је.....

Али како, на који начин?

Ратна прокламација Краља Николе у почетку Светског рата

Још не доспјесте, да крв сперете с ваших храбрих мишица, а ваш стари Краљ приморан је, да вас и по трећипут за непуне двије године дана позове под оружје; да вас и по трећипут поведе у рат — у свети рат за слободу Српства и Југословенства.

Судбоносни час је куцнуо! Црно—жути барјак, који од давних времена, као мора притиска душу Југословенског народа, развио се, да тај народ сад потпуно уништи, да његове слободне преставнике, Србију и Црну Гору, прегази.

Узмичући пред најездом силног Османлије, Југословени су се прилагођавали хришћанској Аустрији, да се с њом заједно опру најезди са Истока. Они су код ње тражили спас живота, а нашли су гроб своје слободе. Немилосрдна Аустрија примила их је не као помагаче за заједнички опстанак, већ као измећаре и убоге најамнике, да њиховим месом и крвљу њиховом штити искључиво своје себичне интересе. Држала их је као бедем према разјареном Азијату и гурала их немилосно на кланице немачких и талијанских поља. Хероји битке на Бауцену, гдје је славни шведски краљ погинуо, били су Југословени. Крвљу својом прелили су бојна поља Холандије и залили обале Сјеверног мора, а Адрију су јој, залуду, само они очували. Беч, из којег се сада наредбе дају за уништење Српства, очували су бедеми костију словенских.

За све то Аустрија је захвалила Југословенству неправдом, гоњењем и робовањем и пакосним сијањем раздора међу браћом, за што је чак и цркву као средство узимала.

Док су ланци робовања стезали Словене у земљама Монархије, дотле су носиоци црно—жуте боје чупали и исчупали срце Србиново—дивну Босну и Херцеговину.

Крвљу српском заливени Скадар и Драч отели су нам својим интригама. А кад им све то није помогло—кад су се слободне српске земље, оснажене последњим ратовима, хвала буди Богу и јунаштву српском, спремале за нови културни живот; када су се словенска браћа нашла заједно у пространој цркви све Југославије са амвона које отпочела се приповиједати слога, братство и једнакост—латили су се оружја, да своје злобне намјере постигну, да нас униште.

Аустрија је објавила рат нашој драгој Србији, објавила га је нама, објавила га је Српству и цијелом Словенству.

Нашу правдену ствар узела је у заштиту моћна Русија, претставница великог Словенства и наша вјековна заштитница, са својим просвијећеним савезницима.

Крв се већ лије на Дунаву, Сави и Дрини; лије се на границама наше моћне заштитнице Русије и њене савезнице Француске, па сад—ко је јунак, на оружје! Ко је јунак, нек слиједи корацима два стара српска краља: да гинемо и крв проливамо за **јединство и слободу златну.**

На нашој су страни Бог и правда. Ми смо хтјели мир, наметнут нам је рат. Примите га као и увијек, примите га српски и јуначки, а благослов вашег старог Краља пратиће вас у свим вашим подвизима.

Живјели моји мили Црногорци!

Живјело наше мило Српство!

Живјела наша моћна заштитница Русија и њени савезници!

Никола с. р.

Овакву прокламацију по форми и садржају, могла је написати једино рука једног великог родољуба, једног векиког човјека и краља, а та је рука била блаженопочившег Краља Николе, првог и последњег Краља Црне Горе. Да није ништа друго написао и урадио за српски односно југословенски, народ он је овом прокламацијом себе овјековјечио и учинио Претечом југословенског јединства.

Како је и зашто Црна Гора ушла у светски рат?

Прије овога рата и у тренутку објаве овога, 5 августа 1914, Црна Гора није била везана никаквом обавезом ни према једној држави, па ни према Србији, сем братским осјећајима. Она бјеше слободна да чува своју неутралност у критичном тренутку. Шта више, министар аустроугарски Ото, понуди Црној Гори у јулу 1914, као цијену за њену неутралност, добити економске, финансиске и територијалне, а међу овима, на првом мјесту, Скадар. Ова понуда бјеше одмах саопћена представницима великих савезних сила на Цетињу, министрима Русије, Енглеске и Француске. И поред те понуде и противних савјета с једне стране, Црна Гора без оклијевања и цјенкања одлучи на страни Антанте и братске Србије већ нападнуте. Од свих држава савезничких једино Црна Гора не постави услове за учешће у рат, не само Србији, него ни великим силама. Међутим Црна Гора могаше осигурати своју егзистенцију, да је хтјела претходно преговарати

о условима, са Савезницима, јер ови, а нарочито Србија добро свађаху услуге, које ће им Црна Гора учинити у рату.

Какво дакле бјеше држање Црне Горе у току овог рата?

Пођимо од фамозног ултиматума Аустрије Србији.

Чим је Пашић сазнао за садржину ултиматума, извијестио је о њему црногорску владу и питао ју: шта мисли Црна Гора?

Три сата по пријему овог питања, црногорска је влада одговорила:

— Тешко је рећи какав одговор треба дати Аустро-Угарској. Наше је мишљење, да се треба управљати по савјетима Русије. У сваком случају Црна Гора ће подијелити, и данас као увјек, добро и зло са Србијом. Ваша судбина је и наша.

Овако може одговорити само потвјековни заточник слободе, части и славе српске: да живи, ако брат живи, инача да с њим легне у једну гробницу!

На другу депешу Пашићеву од истог дана:— **Може ли Србија рачунати на братску и безграничну помоћ Црне Горе у случају рата са Аустро-Угарском,**—црногорска је влада без оклијевања одговорила:

— Србија може рачунати на безграничну и братску помоћ Црне Горе у овом критичном тренутку за српски народ као и у сваком другом.

Сјутра дан претстолонаследник Александар, онда регент Србије, захваљује своме дједу, Краљу Николи, за такво држање Његово и Црне Горе наспрам Србије и српске ствари, на што му Краљ Никола одговара телеграмом:

— Моји су Црногорци већ на граници, спремни да гину за нашу заједничку и свету ствар.

Из предњега излази јасно, да је Црна Гора ступила у рат на страну Србије и прије него је знала да ли ће Русија, Енглеска и Француска ступити у рат. Непобитно је, да је Црна Гора, радећи тако, срљала у смртну опасност. Објавила је рат централним силама, Аустрији и Немачкој, почетком августа 1914, а 15 октобра Бугарској, оправдајући га овом изјавом:

— Сматрам да је напад Бугарске противу Србије, као да је противу Црне Горе.

Дајући све што један народ и једна земља могу дати за заједничку ствар, Црна Гора не само што се није осигурала за будућност, него се није обезбиједила од непосредних ратних тешкоћа, тражњом од Савезника неопходне помоћи у ратном материјалу и исхрани. То је по свој прилици разлог због кога је Црна Гора била остављена самој себи у борби с непријатељем 1914—1915.

Црна Гора је мобилизирала све људе од 18 до 63 године, а то је 47.000 бораца. Да би остварила јединство командовања на бојишту, црногорска команда затражила је од српске команде извјесни број официра, који би сачињавали црногорску врховну команду, и на тај начин црногорска врховна команда била је повјерена српским официрима. На челу ових од августа 1914 до јуна 1915 бијаше српски ђенерал Божо Јанковић, као шеф ђенералштаба, који је доцније у јуну 1915 био замијењен пуковником Петром Пашићем.

Црногорска војска бијаше управо саставни дио Српске војске и бијаше њено лијево крило. Покрети црногорске војске извођени су према наредбама српске врховне команде, и од мје-

сеца августа 1914 до септембра 1915, црногорска војска узимала је, под оваквим условима, учешће у свим операцијама српске војске.

Офанзиву противу Сарајева новембра 1914 извршиле су црногорске трупе у већини. Осим тога сви успјеси српске војске у овом периоду, били су једновремено и успјеси црногорске војске. Без сарадње црногорске војске, отпор Србије у овом времену био би немогућ. Без црногорске војске, Србија би била заузета још 1914 од аустро—угарских трупа. Ево доказа за то.

Зна се да је аустроугарска војска под командом Потјорека предузела велику офанзиву противу Србије у јесен 1914. Београд као и велики дио Србије био је заузет. Срби јанци су били приморани да узмичу пред навалом многобројнијег непријатеља. У овом тренутку црногорска војска отпоче борбу не само на своме фронту, него и у Босни и на територији Србије и сукоби се са два корпуса непријатељска. Зна се да је контраофанзива српске војске учињена уз садјејство црногорске војске, када је српска војска извојевала јадну сјајну побједу и очистила земљу од непријатеља.

Испитајмо узроке ове ненадне промјене. Треба се прије свега сјетити, да се успјех аустријске војске има приписати њеној надмоћности. — Међутим Русија наступаше на Карпате побједоносно. Зато аустроугарска команда пребаци два корпуса са српског фронта на руски. Равнотежа на Српском фронту бјеше успостављена и то осигура српску побједу. Казали смо да је Аустрија имала два корпуса своје војске наспрам Црне Горе. **Јасно је да побједе српске војске не би тада било, да Црногорци нијесу учествовали у борбу јер би ова два корпуса била отпослата на Карпате а не она два са**

српијанског фронта. Да су наспрам Црне Горе била два корпуса аустроугарске војске сазнајемо из једног званичног документа. Мјесеца маја 1915, ђенерал Божо Јанковић обавјештава црногорске команданте о ефективима непријатељских трупа наспрам њих, и говори о контигенту од 63.000 људи. Ђенерал Јанковић каже у посланици, да је ово сазнао од српске врховне команде. Не треба изгубити из вида, дакле, да је у овом тренутку владао мир на фронту српијанско – црногорском, и да положај аустриске војске бјеше тада у Галицији врло тежак. Према томе лако је било процијенити број аустријских трупа, које се налазаху на нашем фронту у почетку рата 1914, као и у тренутку офанзиве.

Нарочито је у јесен 1915 црногорска војска одиграла важну улогу. Зна се да је тада Србија нападнута од Аустро-Њемаца под командом Ма. кензена и Бугара. Ситуација је била врло критична. Ево како један ратни дописник Фери Пизани, који је пратио српијанску војску, описује овај тренутак у својој књизи: „Српијанска драма". Париз, 1916 стр. 104.

— Међу Балканцима једино се Црногорци одазваше позиву, њихове браће Српијанаца. Ситуација бјеше очајна. И најхрабрији оклијеваху. Црногорци кликнуше: Ми смо ту!

Црногорци, не без разлога, могаху рећи:

— Немамо ничега. Аустриске лађе блокирају нашу обалу. Ми немамо ни хлеба ни муниције нити одјела. Приморани смо облачити се у старудије француских пожарника, које нам је послала Француска и то неколико хиљада. Нас је мало. Шта можемо ми за вас да учинимо?".

— Мјесто оваквог разговора, Црногорци притрчаше у помоћ. Историја ће о томе повести ра-

чуна.

Као што видимо, Србија је због пасивности осталих Савезника и Балканаца, остала потпуно усамљена. Аустрија и Немачка тада припремаху Србији једну катастрофу већу од оне при крају 1914. План је Макензенов био да пресјече отступницу српијанској војсци и учини је робом. Бугари требаху пробити источни фронт у Маћедонији код Велеса и Скопља и продријети до Призрена; аустријске трупе требаху сломити на западу црногорски фронт. Бугари постигоше свој циљ, удубљујући српијански фронт, узевши Велес, Скопље и Тетово, и пресјекоше тако отсутницу српијанској војсци прекоше Маћедоније. Требало је да Аустријанци постиигну успјех и на црногорском фронту, и план Макензенов успио би потпуно. **Да је дакле био сломљен црногорски фронт, сва српска војска била би заробљена а с њом краљ и влада њена.** Да би непријатељ ово постигао предузео је офанзиву на цијелом црногорском фронту. Три мјесеца Црногорци су дањуноћи водили крваву борбу са аустриским трупама да би сачували недирнут свој фронт. О том речитије говори званична саопштења Црногорске врховне команде, која ћемо ниже навести него сви коментари. . . . . .

На тај начин осигурана је отступница српијанској војсци преко Црне Горе и кроз црногорску крв. Следећа депеша показаће огромну важност, коју је имала ова акција Црногораца за спас српијанске војске. Ову депешу упутио је у новембру 1915 војвода Путник ђенералу Вукотићу и гласи:

— Ако успијете да задржите непријатеља у његовом напредовању Црна Гора ће исплатити свој дуг према заједничкој ствари.—

Значај овог чина, који је остварила црногор-

ска војска још више блиста ако се узму у обзир изванредно тешке прилике у којима се налазаше црногорска војска, лишена муниције, хране и одјеће. Не треба заборавити да наша мала армија вођаше борбу на простору од 300 км. од којих 90 км. на територији Србије. И у овом рату Црна Гора је имала више од 30% мртвих и рањених према статистици поднешеној Конференцији мира.

Из правичне процјене ових догађаја, резултује да је благодарећи црногорској војсци спасен српски Краљ, Његова влада и остаци његове војске од неминовне катастрофе 1915.

Што су Савезници током рата учинили за Црну Гору?

Током 1914 и 1915 Црногорска војска је била лишена свега што је потребно једној војсци да се бори дуже времена. Црногорски војник није имао ни одјеће, ни обуће нити хране. Тако исто ни народ. Од августа 1914 до јануара 1916 Црна Гора је примила од Савезника 9.000 тона свеукупног материјала за војску и народ. Ово снабдјевање састојало се из брашна, кукуруза, пиринча, одјеће, ципела и т. д. Да би дакле осигурали хлеб за саму војску Савезници су требали најмање 15.000 тона самога брашна за ово вријеме послати Црној Гори.

За вријеме цијелог трајања рата црногорски војник није примио потпуно војничко одјело. Она одјела, која су дата црногорским регрутима послала је Француска и то стара одјела њених пожарних трупа из Париза. Па ни та не бјеху комплетна, тако да су неки војници добили само блузу, други панталоне а трећи капут. 9000 капута је само подијељено међу 47000 бораца, тј. један капут на пет војника, док је српска војска у свему обиловала. Дакле, сва помоћ, коју су савезници у току рата пружили Црној Гори састојала се из 9000 тона свега: обуће, одјеће и хране и муниције, а саме хране т. ј. хлеба требало је најмање 15.000 тона. — Осим своје војске и народа, Црна Гора је требала исхранити велики број — неколико хиљада избјеглица из Босне и Херцеговине. Овај број је претстављао скоро 10% становништва Црне Горе.

Лако је појмити да је ситуација, под оваквим околностима црногорске војске била безизлазна. Она бјеше неподношљива у новембру и децембру 1915, због доласка у Црну Гору близу 100.000 војника и избјеглица српских. За њих је реквирирано и последње, скоро, парче хлеба.

Истовремено недостајаше муниције као и оружја.

Резимирајући: Црна Гора је имала у почетку рата 47.000 бораца распоређених у пет дивизија, 60 топова, од којих десетину новијег система и 42 митраљеза систем максим. Пјешадија је била наоружана са 30.000 московки,— брзометне руске пушке, 8.000 маузерки, узетих у балканском рату и са 9.000 пушака старог модела са димним барутом. Све ово оружје служило је у балканском рату и бјеше већ искварено због дуге употребе. Наоружање црногорске војске не промијени се готово ни за вријеме цијелог рата: једина пиринова коју је Црна Гора примила од Савезника били су неколико Дебанжових топова и 36 аутоматских пушака купљених у Француској. —

Зашто је и како Црна Гора била напуштена од Савезника у ово доба?

Црна Гора је непрестано молила Савезнике за намирнице и ратни материјал. Од 1914 до мјесеца фебруара 1915, Савезници су из више пута послали црногорској војсци животних намирница, које смо већ напоменули. Али у овом времену француска флота, која праћаше довоз и искрцавање у Бару ратног материјала и исхране, престаде да то чини, и због тога допремање путем мора би суспендовано. И тако не постојаше никакав други пут, којим би јој се притекло у помоћ.

Један од разлога зашто Француска престаде са осигуравањем довоза помоћи Црној Гори, састоји се у интризи српског Министра м. Веснића у Паризу, које ћемо навести ниже у писму Луја Бринса, бившег посланика града Париза и отправника послова Црне Горе у Француској из овог времена. Ово је писмо било упућено министру Спољних послова Црне Горе Петру Пламенцу. Оно датира од 23 марта 1915 и гласи:

„Г. Министре, — Част ми је потврдити пријем Ваше „шифре" од 13 текућег, којом сте одговорили на моје питање о сувоземном путу од Солуна до Црне Горе. Српски министар је изјавио, још одавно, да Црна Гора може бити снабдјевена путем Андријевица — Пећ — Митровица, пошто је пут, на коме раде 30.000 аустро-угарских заробљеника већ готов. Ова је идеја пропутила до министарства Спољних послова Марине и Рата и ми

имамо велику муку да је оборимо. Министар Марине је поново покренуо то питање и зато сам тражио Ваш одговор, те се журим да тај одговор саопштим шефу ђенералштаба, вицеадмиралу Оберу. Ваш телеграм од 22 марта који се односи на одлазак поручника брода Мерсијеа у Севастопољ, реченим путем, даје повод за нове разговоре са адмиралом. Отсјек Марине биће тачно обавјештен о „фамозном путу".

Ових дана се свуда понавља да је снабдијевање Црне Горе отсад немогуће. Јуче ми је то речено у „Комитету америчанске помоћи". Јутрос ми је то исто рекао ђенерал Баке, директор артиљерије у Министарству рата.

Продужују да нас протежирају ! ! !

Г. Ђакомо Зунино из Рима је дошао у Париз прошле недјеље. Он је добио од Министарства Марине сва олакшања да изврши са својим другом г. Ди Кјаром што је подузео за исхрану Црне Горе реченим путевима. Ми смо са њим имали један интересантан разговор. Он нам је рекао да је албанашки принц Биб Дода примао 25 франака по тони за пролаз трговине. Ја вјерујем да је прије речено да су Кјара и Зунино погодили по 112 франака и 50 пара по тони — сувише осјетна цијена.

Као што се види из овог писма српски министар у Паризу М. Веснић, бјеше увјерио Француску владу да је на путу Митровица — Андријевица било запослено 30.000 аустриских ратних заробљеника, и да према томе француска флота не треба да прати довоз исхране за Црну Гору, него да се Црна Гора снабдјева преко Солуна. Према овом исхрана је требала бити преношена жељезницом од Солуна до Митровице, а од Митровице аутима путем, који према њему, бјеше изграђен. На овај начин Веснић је обмануо француску владу са

задњом мишљу, да прекине сваку савезничку помоћ Црној Гори, јер је знао, да тај пут није готов.

Што се тиче израде тога пута ево како је ствар стојала:

Послије балканског рата Црна Гора и Србија имале су у Метохији заједничку границу, Турци су до тада држали Сапнак, који је дијелио двије српске краљевине, и нијесу били сагласни ни један километар пута. Одмах послије 1913 Црна Гора је предузела да гради путеве на територији која јој је припала, и она је већ била изградила један добар дио. Рат 1914 ју је спријечио да доврши пут Андријевица — Митровица, гдје почиње жељезнички пут, који води за Солун.

При крају 1914 црногорска влада се обратила влади Србије, молећи је да сагради дио пута, који је на њеној територији, али како је дио пута који је припадао Црној Гори много дужи, црногорска је влада тражила истовремено од Србије 12.000 заробљеника за израду свога пута. У почетку је Србија одбила да даде заробљенике, али на интервенцију руског посланика у Београду, књаза Трубецког, обећала је дати. Ово обећање, истина, није никад извршено.

Не само што је ово онемогућило исхрану црногорске војске и припомогло у великој њеној катастрофи, него је то и Србија скупо платила, јер је овај пут био једина оступница српске војске при краку 1915 за Јадранско море преко Црне Горе. Међутим благодарећи овом немарном и тенденциозном држању српске владе према Црној Гори, овај пут не би изграђен, и зато Србијанци оставише у рукама непријатеља 100.000 заробљеника више но што је морало бити и сав ратни материјал.

Ово је послије реокупације изазвало у српској штампи полемику и осуду, када је српски пуковник Окановић у „Трибуни“ од 25 фебруара 1920 између осталога написао: — Када су наши савезници понудили да изградимо нове комуникације преко Црне Горе до мора, наши одговорни чиниоци нијесу хтјели чути за то. Напротив они су оставили ову понуду без одговора. Али када наша катастрофа постаде дефинитивна и када наша војска поче да се пробија кроз брда црногорска, наше власти одговорне узеше ову понуду савезника у разматрање и ми замолисмо савезнике за изградњу нових комуникација; али ово бјеше врло касно, јер се оне не могаху изградити за шест или десет дана. Не треба заборавити да су Србијанци после катастрофе оптуживали у штампи краља Николу и црногорску владу, да су се противили изградњи тога пута.

* * *

Изгледало је међутим, у јесен 1915, када је отпочела аустро-угарска офанзива противу Србије да ће савезници помоћи Црној Гори.

Тада је делегат црногорски у Италији и Француској обавијестио владу своју, да ће Савезници снабдијевати Црну Гору. Сазнавши за то краљ Никола је одмах обавијестио народ и војску једном прокламацијом с намјером да охрабри народ и војску. Али како се ускоро увиђе да од обећања у прокламацији не би ништа, морал спаде још више. Чак и престиж Краљев претрпи много.

И поред обећања Савезника, да ће помоћи Црну Гору, — Савезници не учинише ништа. Г. Ејри Лаш претсједник „Британске јадранске мисије“, који бјеше дошао у Црну Гору, ради снабдјевања српске војске, изјавио је у новембру 1915, да

му је немогуће исхрањивати црногорску војску, јер да за то нема никаквог наређења. Краљ Никола се често обраћао лично цару руском и краљу италијанском молећи их за брзу помоћ, иначе предвиђа катастрофу Црне Горе у случају да је не помогну у храни и муницији. Као доказ навести ћемо једно писмо краља Николе од 8 децембра 1915 руском цару као и одговор на истом:

— У традицији је моје земље и моје куће, да да се обраћамо светој Русији, кад год су наступали у нашој историји критични тренутци.

— Ја личио налазим да ми је света дужност, да се још једном обратим В. Величанству, нашем моћном заштиитнику, и да му изложим тешко стање у коме се Црна Гора налази.

— Моја војска од близу 50.000 бораца, чији је морал висок, високији него икад, према опћенитом мишљењу, одлучила је непоколебљиво да ме слиједи и да продужи борбу до краја, не одлажући оружје до дана када добијемо наредбу В. Величанства, тј. дана када Русија буде закључила мир.

— Да би извршили своју дужност, мој народ и моја војска не траже ништа осем хлеба и муниције.

— Од 48.000 тона жита, дар В. В. војсци и народу моме, примили смо око 4000, од којих је један дио употријебљен за исхрану остатака јуначке српске војске, која се у већини налази у Црној Гори, и једног значајног броја избјеглица из Србије, које већ косе заразне болести.

— Глад нам пријети. Она једино може учинити узалудне наше муке и нашу одлуку да истрајемо до краја, са Вама и Вашом јуначком војском, да уништимо нашег заједничког непријатеља.

— Грчка остаде неутрална; Бугарска на страни наших непријатеља, а Србија смрвљена, Црна Гора сама још једном, даје глас на цијелом скоро Балкану, глас слободе и ура! цару свете Русије, као што је то чинила у доба Ваших славних предака, само јој треба хљеба.

— Кроз моја уста, моја земља и ја чинимо апел на племенитост В. Белачанства, молећи га, да изволи предузети код својих моћних Савезника, да нас снабдијевају, да бисмо избјегли страшни свршетак, да због глади, савијамо наше заставе, које смо славно развили уз ваше.

— Молимо у име дужне солидарности, да нас помогнете, да бисмо спасли наша једина добра: вјеру, част и слободу.—

Цар руски овако је одговорио на горње писмо краља Николе:

— Примио сам са великим задовољством ријечи В. Величанства, с којима не увјерава у своју непоколебиву одлуку, да остане вјеран дужности и солидарности са својим савезницима и да продужи борбу са њима до краја.

— Наредио сам моме министру Иностраних дјела да обнови тражење у Паризу, Риму и Лондону, за пошиљку довољне количине муниције и хране. Тако ће В. Величанство моћи да продужи славне традиције свога народа и своје куће.

И поред овога, на несрећу, сви демараши су остали узалудни. Савезници се одлучише да помогну Црну Гору тек 7 јануара 1916, онда дакле, кад је свака помоћ била излишна, јер је пад Црне Горе био неизбежан. Одлуку о помоћи саопштио је овога дана енглески министар на Цетињу гроф Салис претсједнику владе Мијушковић у присуству министра француске, Италије и Русије.—

Разлоге за овакво резервисано држање Савез-

ника према Црној Гори треба потражити у том, што се код савезника распростpло мишљење, да Црна Гора води рат неискрено јер се налази у тајном споразуму са Аустријом. Ово мишљење су распростpли дипломатски претставници Србије код Савезника, а преко црногорских ђака, школованих у Србији, код народа црногорског.

Нажалост, услуге које је Црна Гора учинила заједничкој ствари и факта која демантују овакве интриге, нијесу били довољни да скрену пажњу Савезницима на стварну ситуацију у нашој земљи. Међутим један факт је довољан био да докаже лажност ових денунцијација.

Тај се факт састоји у овом:

Ми смо изложили прије на који је начин црногорска војска спасла при крају 1915 српбијанску војску и онемогућила извршење Макензоновог плана, који је ишао на то да примора српбијанску војску на капитулацију. Довољно је било да црногорска војска узмакне пред Аустро—Мађарима у октобру и новембру 1915, дозвољавајући им да пробију црногорски фронт, као што су Бугари пробили српбијански фронт, у Маћедонији, и тада би свака оступница била онемогућена а српбијанска војска постала роб и гроб.

Послије овога, је ли могуће говорити о нелојалности званичне Црне Горе и о могућности једног тајног уговора између ње и Аустрије?

Субверзивна политика противу Црне Горе била је обустављена од почетка рата до побједоносне српбијанске контраофанзиве 1914.

Од овог момента ова политика се наставља жешће. Београдски политички кругови онда вјероваху, због напредовања Руса на Карпатима и због побједе у „Колубарској битци" да се Аустрији ближи крај. Помоћ Црне Горе им бјеше сувишна. Од

овог времена и цијеле 1915 званична Србија чинила је све да омаловажи Црну Гору пред владама и јавним мнењем Савезника и да изазове револуцију у црногорској војсци; да детронизира династију Петровића и присаједини Црну Гору Србији, као што је то учинила 1918. Због овога су српбијански агенти водили једну дефетистичку кампању међу црногорским војницима и у самом народу. Тако су ширили гласове о тајном споразуму Црне Горе и Аустрије, о продаји Ловћена Аустрији и т. д.

Скуп ових интрига сломи потпуно отпор народа и војске црногорске, у колико тај отпор не бјеше ослабљен недостатком муниције и животних намирница. Ово је био један од узрока слома црногорске војске и катастрофе Црне Горе, а што потврђује и ондашњи министар унутрашних дјела Саво Булетић у својим написима у „Записима" од фебруара 1931. Тако он каже:

— Било је онда доста интрига и денунција противу Краља Николе и Црне Горе, кованих ван ове уз давање лажног материјала за то од стране туђих агената међу којима бјеше нажалост и рођених Црногораца.

— Заузеће Скадра 1915 било је дјело црногорске владе противу воље Краља Николе, па ипак неки бар по рођењу Црногорци, ширећи у рату дефетизам у њој, колико су то могли, тенденциозно су шаптали десно и лијево, да је окупација Скадра искључиво дјело Краља Николе, које да је он извео у споразуму с Аустријом.—

Ово исто другим ријечима потврђује Др. Никола Шкеровић у Новој Европи (страна 312 и даље, свјеска за мај 1926). Он тамо између осталог каже:

— Тешкоћу положаја рђаво наоружаног, рђаво храњеног и рђаво одјевеног црногорског војни-

ка, повећавала је знатно врло жива пропоганда вршена у црногорској војсци, на самом фронту.... која је, вођена у рату, наносила велике штете борачкој снази, те отежавала и онако изузетно тежак положај црногорског војника. Код голог, босог, гладног и рђаво наоружаног црногорског војника. .... лако је било створити непријатељско расположење и неповјерење према Краљу Николи. Та пропаганда имала је за последицу толике потресе у неким дјеловима црногорске војске .... Писац ових редака добијао је, као народни посланик масу писама са фронта у којима се отворено изражавало мишљење о издаји (Краља Николе). Војници су отворено постављали питање: **да ли да напусте потпуно своју команду и прикључе се српској војсци,** те да тако, усред рата, изврше уједињење двије српске државе? До овакова стања духова довеле су управо мученичке прилике у црногорској војсци, поменута пропаганда и...

Ко је томе био крив,— дали Краљ Никола или поједини званични и незванични представници Србије, или и један и други? На то питање нећемо овдје одговорити, а можда је уопће сувише рано.

Радомир Вешовић, ђенерал и ондашњи министар војни каже у „Слободној мисли" од 6 јануара 1938. у чланку „Одлазак из земље краља Николе",да су црногорски дефетисти, ђилкоши и плаћеници допринијели знатно онаквом паду Ц. Горе и у велико онемогућили отступницу бар једног дијела црногорске војске.

Денуицијаторска пропоганда ишла је толико далеко, да су туђи агенти међу којима бјеше и Црногораца приписивали састанку Књаза Петра и Хупка (бивши аустриски аташе на Цетињу) најфантастичније вијести, а међутим Саво Вулетић ондашњи министар унутрашњих дјела каже у „Записима"

од новембра 1929:

— Књаз Петар је имао састанак с Хупком са знањем и одобрењем Пешића шефа штаба црног. врховне команде и према његовим (Пешићевим) инструкцијама како је Пешић увјерио владу и молио је да због тога не подноси оставку.

Петар Пламенац, бивши министар спољних послова Црне Горе каже у „Новој Европи" (од 26 маја 1926, стр. 350):

—.,. ми за рат никако нијесмо били спремни. Наше војничке магазине били су потпуно испразнили дугу Балкански, па за овим и Бугарски рат. Али, без обзира на нашу неспрему, 11. јула 1914, кад смо се упознали са садржином аустријског ултиматума Србији, ми смо дали знати у Биограду, да смо готови у свакој прилици, да са браћом дијелимо како добро тако зло. Г. Пашић нам је захвалио, и увјеравао нас, да ће дијелити братски са Црном Гором све оно што Србија има. Међутим, његова је наклоност према нама трајала равно седам дана. Чим је и Велика Британија ушла у рат против Аустро—Њемаца, те се предвиђала побједа на нашој страни, Г. Пашић нам је показао да не жели више нашу помоћ ни наше друштво, јер није желио подјелу у двоје југословенских крајева аустријске царевине. **Од тога часа цјелокупан његов рад тежио је за уништењем Црне Горе, тог најоданијег и најмање заинтересованог — изузимајући Русију—савезника Србије.**

— Г. Пашић је тражио од Савезника ратну помоћ у новцу, за Србију и Црну Гору, и добио ју је, уз овлашћење да он, кроз своје руке, даје од њега одређени дио Црној Гори. Од ове савезничке помоћи одредио је сваком црногорском војнику на храну, одијело и обућу—по један ипо динар, а

сваком српском, у исте сврхе, по 7 динара дневно! У интересу уједињења, зар, мислио је да треба ставити раме уз раме црногорског војника празне торбе уз српског војника пуне торбе?... **Као услов давања помоћи Црној Гори** — иако су ову, како нама тако и њима, давали Савезници—те под условом добрих одношаја са Србијом тражио је, и добио, да један српски генералштабни официр уђе у Врховну Команду, као њен Начелник штаба. Служећи се истим средствима тражио је, и добио, да црногорска војска иде у Санџак да брани бокове и позадину при одтступању српске војске. Трећина наше војске само имала је бранити све остале границе Црне Горе према Аустрији и Арбанији. Интригама код Савезника, у часу када је Црна Гора своју слободу залагала за Србију, учињен је наш међународни положај, нарочито код Русије, врло деликатним. Исто тако у интересу уједињења, вјероватно, нашао је Г. Пашић за нужно да задржи код себе новац који су југословенски радници крваво текли у минама америкаиским, па преко конзула Пупина шиљали Црногорском Црвеном Крсту. Овај је новац црногорска Влада тражила од Г. Пашића преко српског посланика на Цетињу (Г. Михаиловића) али га никада није добила".

— Послије Потјорекова пораза, у Нишу, као да се мислило да Србији већ не пријети никаква опасност од непријатаља. Настала је дакле **политичка акција на уједињењу**. Да ово буде могуће извести, чинило се потребно ишчезнуће црногорске самосталности. У ту сврху упућени су из Ниша у Санџак, гдје су биле двије трећине црногорске војске, српски агенти, да наговоре Црногорце на прокламовање уједињења под Србијом, на очима побијеђеног непрнјатеља. Требало је све

стрпљење и енергија онамошњег ђенерала сердара Јанка Вукотића, да оћерају лоше слуге горих господара преко црногорске границе.

— Други један примјер: црногорски краљ и његова влада, који су непрестано имали пред очима имена ослобођене браће испод туђина, хтјели су да појачају кадар црногорске војске са неколико хиљада црногорских радника у Америци... За обављање ове мисије Црној Гори је требало златног новца, јер га у оном часу у довољној количини није имала: узела је од Србије 500,000 франака у злату, и за њих дала 750,000 папирних ди нара. (Овдје напомињем, да је г. Пашић савезничку субвенцију за Ц. Гору примао у злату, а Ц. Гори давао онај динар -и- по војнику у папирним динарима, а не у злату; стога је Србија имала злата а Црна Гора није). Један од два Црногорска делегата, које је црногорска влада послала у Америку за Црногорце, сусрео се у Њујорку са једним Пашићевим агентом... знали су се интивно одавно. Црногорски делегат запитао је Пашићевог агента, зашто је у Америку дошао, а овај му одгорара: — Послао ме г. Пашић, да ометем Црногорце да се у домовину не враћају"...

— ... Црну Гору су у првој половини 1915 године редовно посјећивали непријатљски аероплани, а Црна гора их није имала... Требало је стати на пут овом нечовјечном начину борбе од стране непријатеља. Стога су краљ, шеф штаба црногорске врховне команде ђенерал Божа Јанковић и пуковник Петар Пашић, без знања и одобреља владе наредили Књазу Петру, команданту Ловћенског одреда, да зовне Капетана Хупку, последњег војног аташеа Аустрије на Цетињу, и да му каже да ће црногорци поступити без милости, ако непријатељ не престане са бомбардовањем незашти-

ћених црногорских вароши . . . Идеја за овај састанак потекла је од г. пуковника Петра Пашића. Г. Пашић и његова дипломација искористили су код Савезника овај догађај на штету Црне Горе и краља Николе.

— То су тек неки примјери — каже даље министар Пламенац — како се поступало од стране званичне Србије противу нас у рату за Србију. Али ћу ја прећи одмах на једно од крупних спорних питања из овог доба, на питање Скадра.

— Маја и јуна 1915 аустро-угарски генерални консул у Скадру — данас чешко-словачки дипломата — ометао је с помоћу од њега организованих арбанашких банда, исхрану Ц. Горе ријеком Бојаном, усљед чега се на Цетињу осјетила потреба, да се окупира сјеверна Арбанија до ријеке Дрима . . . Краљ предложи да се тражи мишљење Г. Пашића. Овај одговори: — **Узмите Скадар и све до Дрима, ако војске за то имате.** — Међутим српски делегат, ђенарал Јанковић, шеф штаба црногорске врховне команде рече да војске за ову операцију нема. Влада онда узе војску — без одобрења краљева — која је стајала према Арбанији и окупирала је сву Арбанију сјеверно од Дрима. На то су, Пашић и његови агенти почели ширити вијест по Европи, да је Црна Гора узела Скадар у споразуму с Аустријом, доводећи овај догађај у вези са састанком Књаз Петар — Капетан Хупка. Ђенерал Јанковић због овога даде оставку, а на његово мјесто постаје Петар Пашић шефом штаба црногорске врховне команде и одузима краљу Николи сваку власт над црногорском војском. Онда нови шеф штаба отпочиње тајну кампању, свјесно неистиниту противу Црне горе, њене владе, њене војске, чији је он недостојни шеф, и противу краља Николе . . .

Ми нијесмо знали за тајне г. Пешићеве преписке, нити смо као добри Срби могли и слутити до којег степена се заборављао овај српски официр . . . .

— Ми смо у Црној Гори од 1913 радили — каже Пламенац — на ослобођењу нашег народа испод туђина . . . Наше је мишљење било да по свршетку рата, сваки од нас присвоји од словенских земаља аустриске царевине што више може и да у томе један другога помажемо, а никад не дозволимо да нам који сусјед оспори право ма кога дијела нашега племена под изговором да смо се проширили на рачун један другога. Али је г. Пашић . . . мислио друкчије. Он се никад није уздигао изнад идеје уједињења под Србијом Црне Горе, Босне и Македоније. За остварење његове замисли, потребно му је било уништење Црне Горе, а да би то постигао, требало је дискредитовати и Црну Гору и краља Николу.

— Навикнут на интригу, која је свагда била подлога његове политике, г. Пашић је мучки клеветао Црну Гору чак и у најтежим часовима. Старачка сујета га је вукла да изврши уједињење „уз уништење Црне Горе док је он на власти.“ —

Осим овога изгледа да је старо, историско ривалство негдашње Рашке и Зете, тињало и у доба мрака на српском небу, у доба пропасти Рашке односно Србије и Зете, сведене на онај крш око Ловћена, прозват Црна Гора. Док је постојала једна српска држава—Црна Гора—као континуитет старе српске државе, њене су претензије ишле на то, да ослободи и присвоји својој територији све оно што је било негда српско. Сви ратови, које је Црна Гора водила од владике Данила до краља Николе прожети су том идејом. Од појаве Карађорђеве, па Милошеве Србије, поред Црне Горе

постаје протагониста те исте идеје и Србија. Ривалство оживљује: сударидеје изражене у пјесми „Онам' онамо" и посвете „Праху Оца Србије", на истом терену неизбјежан је. Црна Гора жели да буде Пијемонт српства и Србија то хоће. До почетка овог вијека Црна Гора је сматрана Пијемонтом и имала је више изгледа, због династичких превrата у Србији. Доласком краља Петра настаје преокрет,—измијењене улоге Србије и Црне Горе, али послије тешких перипетија, које су из више пута потресле мир и темеље једне и друге српске државе.

Зна се да је краљ Петар дошао на пријесто Србије, пошто су либерали убили последњег краља Обреновића и краљицу Драгу 1903. Ово су либерали учинили уз помоћ Аустрије зато што је краљ Александар Обреновић отказао политичко—војну конвенцију, коју је његов отац, краљ Милан, био закључио с Аустријом.

Убиство Александра Обреновића, а нарочито Михаила Обреновића приписало се присталицама краља Петра, зато је српијанска влада тражила 1869 од бечке владе изручење краља Петра аустриској влади. Ова га није издала, али је дозволила да књаз, онда Петар буде ислијеђен на једној аустриској лађи на Дунаву, на граници аустро —српијанској. Доказ за ово налазимо у документима Др. М. Богићевића бив. отправника послова Србије у Берлину у његовој књизи: „Узроци Рата", штампаној у Цириху 1919 год.

Аустрија је помогла, дакле, убиство краља националисте Михаила Обреновића, а била индифенретна према убиству Александра Обреновића, вјерујући да ће нови краљ Петар Карађорђевић обновити политичко—војну конвенцију с Аустријом. Зато Калај, аустриски намјесник у Босни каже Ви-

кему Стиду, енглеском публицисти, да се Аустрија неће противити доласку краља Петра на пријесто Србије и зато се краљ Петар ступајући на пријесто обраћа прво Францу Јосифу, и овај му благонаклоно честита.

И поред свега краљ Петар мораде измијенити своје држање према Аустрији послије свога ступања на пријесто, јер на управу Србије дођоше двије моћне русофилске странке: радикали и самосталци.

Оваквим доласком на пријесто Србије краљ Петар није био симпатичан у Европи, а најмање у Енглеској, која је све до 1907 била прекинула дипломатске одношаје са Србијом, а Југословени, Хрвати и Словени га нијесу ни познавали.

Југословенски одбор на примјер, на челу кога је био Трумбић, у своме меморандуму савезничким владама 1917, у коме тражи јединство Хрвата и Словенаца са Србијом под њеном династијом, назива ову Ђорђевић, доказ, да Југословени под Аустријом нијесу познавали ни презиме, односно име родоначелника династије.

Карађорђе се био појавио као метеор прије једног вијека, метеор, који је блијеснуо и запарао источно српско небо са хуком, али је почетком овог вијека остала била код масе само успомена сачувана у Његошевој посвети „Праху Оца Србије", —успомена помућена малодушношћу услед његове болести, када при крају 1813 напушта Србију.

Међутим династија Петровић—Његош уживаше једну велику популарност како међу Југословенима тако и у иностранству због јаких родбинских веза.

Долазак, дакле краља Петра на пријесто Србије, је стварни почетак владавине Карађорђевића и он се може сматрати стварним оснивaоцем дина-

стије. У краљу Петру ускрсава Карађорђе и он рехабилитира и оживљује Карађорђева дјела предата дотле историји и забораву. Али појавом краља Петра Великог јавља се ривалство потенцирано нетрпељивошћу таста и зета. Краљ Петар никад није могао да заборави кандидацију краља Николе на српски пријесто, послије убиства Михаила Обреновића, кандидацију, подржавану од Русије и Гарашанина, а оспорену од Порте и Аустрије. Реципрочну анимозност од тог времена појачавају: материјални разлози зета и таста доцније, да је учине просто неиздржљивом владарска сујета и претензије на првјенство. Ту анимозност, ту нетрпељивост зета и таста, појачавају њихове камариле, па и владе. Отуд бомбе 1907 на Цетињу, доњијете из Србије, па „Колашинска афера 1909“,—и једно и друго, уперено противу живота краља Николе. Нестаје сваки додир између двије братске земље до почетка балканског рата. Суверену Црне Горе замијера се, што у анексионој кризи добија Црна Гора слободно пристаниште на мору, иако његов министар претсједник на интерпелацију у парламенту одговарајући, каже: „Питате ме за судбину Босне и Херцеговине, а ја вам кажем: infandum, regina, jubes, renovare dolorem—немојте вријеђати наше љуте ране. Краљу Николи се не вјерује ни онда, када југословенским студентима у Бечу, у прољеће 1911 каже: „Да црно—жута застава неће бити никад кадра да раздвоји Црну Гору од српског народа у Аустрији и Турској, а поготово од Србије. Политика моје и Петрове владе у Аустрији и Турској у погледу Југословена је једна те иста“. Ипак и тада Пашићеву политичку заврзламу на руском двору и код Сазонова на штету Црне Горе, успијевају једва да паралишу кћери краља Николе Анастасија и Милица.

Објава рата Турској 1912 осам дана прије Србије и балканских Савезника, приписује се финансијским трансакцијама црногорског престолонаследника Данила, а зна се да је то Црна Гора учинила, да не би успјела интервенција великих сила — противу рата.

Ми смо у делиријуму од радости, због побједе Србије на Куманову и Битољу, они прећуткују наше јунаштво и остављају нас код Скадра, а помажу Бугаре под Једреном. Ми гинемо на Брегалници, њихови историчари тек узгред помињу то у својим историјама; ми тражимо привремену границу у Санџаку, они изабирају стратегиске позиције; ми тражимо јединство: војно, финансиско и политичко у марту 1914, они га примају, али све одлажу. Долази свјетски рат. Ми Србији поручујемо, да је њена судбина и наша и објављајемо рат за њену одбрану и јединство Југословена, она за одбрану свога огњишта. Ми без новаца, хлеба и с мало муниције, они с доста свега тога. Пад Београда па цијеле Србије ми оплакујемо, пад Цетиња и Црне Горе приписује се издајству званичне Црне Горе (а кога да изда то Бог свети зна!!). Дајемо крајем 1915 године за спас остатака српске војске најбољу нашу крв и, напослетку, петсто годишњу слободу, а њихов професор—историчар каже, да смо се „бедно држали“.

Због престижа краља Николе, дакле па због убиства аустриског предстолонаследника, зашто је званична Србија оптуживана, краљ Петар још од доласка на пријесто, а нарочито у свјетском рату сматраше краља Николу и династију Петровића као највећу опасност по њега и његову династију.

Знало се позитивно у Београду, ако се рат неријешено сврши да ће Аустрија приликом закључења мира тражити удаљење династије Карађор-

ђевића, као што се то види из једног званичног документа, кога је донио париски „Тан“ 24 септембра 1919 године. Тај се документ односи на чувену сједницу аустро—угарске владе од 7 јула 1914 на којој је пала одлука о објави рата Србији. У том документу налазимо, поред осталога:— Гроф Штирк (ондашњи претсједник аустриске владе) предлаже, да династија Карађорђевић буде удаљена, а да круна Србије буде дата једном европском принцу.—

Један други документ то исто потврђује. Тај документ налазимо у књизи принца Сикста од Бурбона: „Понуда сепаратног мира Аустрије“, страна 289:

— Делегат аустриски гроф Ревертера одговорио је француском делегату 22 августа 1917, приликом преговора за сепаратни мир с Аустријом, а према којима ће се Србија увеличати Црном Гором:

— Да, али без династије Карађорђевић..... Ви не знате, колико смо препатили због ње.—

Радикали дакле знаваху добро: ако се рат сврши неријешено, или закључењем сепаратног мира с Аустријом, да ће они и династија бити прва жртва. Они су могли вјеровати, да у том случају, Антанта неће испунити други захтјев Аустрије, да на мјесто Карађорђевића дође какав немачки принц, већ би аранжманом између Антанте и Аустрије избор могао пасти на краља Николу због његових веза са италијанским и руским двором, те и због симпатија Енглеске за краља Николу. Тиме би била избјегнута увреда самољубља српског народа.

Ево због чега је званична Србија предузимала кампању и све врсте интрига противу Црне Горе и њене династије, а нарочито од 1916, не бирајући средства, не штедећи новац, и не водећи рачуна о огромним жртвама које је Црна Гора поднијела за спас српске војске при крају 1915, као што смо видјели.

Све је ово званична Србија чинила у намјери, да званичну Црну Гору претстави као аустро—угарског агента.

Осим овога, званична Србија је знала да је Црна Гора директно заинтересована у наслеђу југословенских провинција под Аустријом. Избацити Црну Гору из овог наслеђа, значило је за Србију остати једини њихов наследник у случају распада Аустрије. У случају пак да интегритет Аустрије остане, као што то изгледаше приликом преговора за сепаратни мир, Србија би себи осигурала излаз на море, присаједињујући себи Црну Гору.

ПАД СРБИЈЕ

22 и 23 септембра 1915 године њемачки маршал фон Макензен напао је са 290.000 Њемаца, Аустро-Мађара и Бугара на Србију, и 1200 топова на Сави, Дунаву, Дрини и Тимоку. Српска војска примивши битку на Београду, Багрдану и Тимоку није у борби издржала колико се могло очекивати, него је сјутрадан 24 септембра почела нагло оступати, иако ни по бројности ни по ратној спреми није изостајала иза непријатеља.

Послије побједоносне офанзиве од новембра 1914, Србијанци су се годину дана скоро одмарали на фронту, попуњавани новим ефективима, да је српска војска тада бројила 400 хиљада војника са 800 топова. Они су се били снабдјели новим оружјем: пушкама, митраљезима и топовима, снабдјели муницијом и исхраном од Савезника у довољној количини. Србија се у почетку октобарске непријатељеве офанзиве, била боље спремила за ратовање него у почетку рата, јер је сваком било јасно да се рат продужује још са већом жестином.

Према извјештајима од раније знало се посигурно, да се спрема напад Аустро-Њемаца и Бугара на Србију, да је прегазе и даду руку помоћи Турској, коју савезничка енглеско - француска флота у Дарданелима нападаше, а војска се на Галипољу бјеше искрцала. Није дакле, никаква новост била за Савезнике уопште, а за Србију понаособ, најављена офанзива непријатељева у септембру 1915. Чак је српска влада односно команда тражила од Савезника да њена војска нападне

бугарску војску у почетку њене мобилизације — доказ да је српска влада тачно знала о припремама непријатељевим.

Кад се ово зна, тешко се може разумјети непримање битке од стране српске врховне команде у времену, када је њена војска била сва на окупу, у максимуму њене спреме и бројности. Напуштена је скоро цијела предкумановска и покумановска Србија, а да није задат непријатељу ниједан осјетнији ударац. Непрекидним повлачењем српска војска је деморализована, не давши јој не само иницијативу за напад него ни вољу за одбрану. Цијела је Србија напуштена, сва опрема, милионска, изгубљена са врло мало жртава.

Разлози за то могу бити двојаки: или је српска врховна команда била неспособна, да створи и изведе план повлачења у реду и изврши концентрацију своје војске за отсудну битку, или план, ако је постојао, није могао бити изведен, због помањкања дисциплине у војсци и њене деморализације услед напада непријатеља са три стране.

Пратећи излагања о том у двијема књигама ђенерала Милана Недића: „Српска војска и Солунска офанзива“ и „Српска војска на Албанској голготи“ закључујемо, да је за такво држање српске војске више криво њено водство, него сама војска.

У историји ратова не налазимо сличног примјера, да једна војска од 400 хиљада напусти своју земљу, а да не даде отпор раван њеној снази и њеним традицијама, из првих ратова, као што је то учинила српска војска.

Ствар није била ни лака ни проста али је била изводљива: непријатеља је требало успоравати јаким заштитним одредима, омогућујући главнини војске оступање на положаје повољне за отсудну би-

тку. Кутузов је послије пораза руске војске код Аустерлица, а да би извео у реду повлачење руске армије, жртвовао 4000 Руса под командом Багратијона. Одред Багратијонов тукао се с цијелом Наполеоновом армијом, односно с армиском претходницом, задржавајући непријатеља на путу за Москву, и тако омогућио руској војсци да даде битку код Бородина гдје је пало 80 хиљада Руса и Француза и Наполеону дала смртни ударац.

И обичан стратег морао је знати, да се у положају онда српске војске треба бацити главнином против оног непријатеља, који му припрема омчу око врата, а то су били Бугари, док према Аустријанцима и Њемцима, на сјеверу и сјеверо-западу остати у дефанзиви, наславши се на црногорску Санџачку војску.

Армиски ђенерал М. Недић упоређује вјештину српске врховне команде за онакво повлачење трупа са вјештином Ханибала, Цезара, Наполеона и Александра Великог, а међутим ко хоће истину да каже, катастрофу српскога народа — Србије и Црне Горе, проузроковали су не само неодлучност и невјештина српске врховне команде, него и још више малодушност њена. То је уосталом признато са највишег мјеста смјењивањем војводе Путника шефа штаба српске врховне команде, његова помоћника ђенерала Павловића доцније, као и ондашњег министра војног.

Природно је било да двомјесечно отступање српских трупа, ове деморалише. Не само то, него је било немогуће спријечити расипање војске, које је наступило чим је ова дошла, да се мора сама заштићивати и снабдјевати исхраном, налазећи се при том на туђем и непознатом земљишту, благодарећи врховној команди, која незнано за војску отступа преко Арбаније, оставивши да се ко-

манданти армија сналазе како „најбоље знају и умеју“ како то ђенерал Недић каже.

Наполеон је бјежао из Русије, али је и у бјегству остао увијек у средини својих трупа, а српска врховна команда доведавши своју јуначку армију у безизлазан положај при врлетима и клисурама црногорско-арбанашким безобзирно се губи к мору, остављајући своје трупе на милост и немилост студени и подивљалим Арнаутима, и у „антрешељ“ црногорској врховној команди, која на молбу војводе Степановића, у којој стоји: „јер ово није више војска, него изгладнела маса“, — преузима команду над преосталим српским трупама за даљи марш преко Црне Горе.

Српска војска распоређена на простору од Митровице до Старог Качаника, на истом скоро мјесту, на ком се налазаше 1389 и војска цара Лазара, наслоњена леђима на планине црногорске и арбанашке, лијевим крилом на црногорску војску у Санџаку, на десном крилу слободна, морала је и у онаквом стању, каквом бјеше, дати отпор непријатељу прије него се потпуно растроји. То је војвода Мишић увиђао и тражио. Прво зато, што је напад непријатељев био ослабио, повлачењем њемачких трупа из Србије, а друго, што би се, сузбивши непријатеља и за мало омогућила постепена евакуација огромног ратног материјала српског и црногорског, који се налазаше на том простору и у Пећи. Онако је све то огромно народно благо пропало, а да није ни употребљено, благодарећи неслози команданата и изгубу српске врховне команде, за коју њене трупе не знају од 26 новембра до 7 децембра 1915, за вријеме, дакле, када су трупе најпотребитије њених директива. Нестанак српске врховне команде дјеловао је на официре и војнике, да су се војници и официри враћали

кућама, бацали оружје, и предавали се непријатељу без велике потребе, не само из Пећи и околине, него из Андријевице, Берана, Колашина, Даниловa градa и Подгорице. Црногорска је војска имала муке, враћајући натраг ове избезумљене од глади и напора војнике, да је, иако тешка срца, морала на више мјеста употријебити оружје.

И да се није војвода Степановић потчинио својевољно црногорској врховној команди, немајући везе са својом, природно је било, да на територији Црне Горе, командује свим трупама црногорска врховна команда. Не само војвода Степановић него и сви комаданти армија били су озлоијеђени на своју врховну команду. Отуд оно Мишићево: — Ми смо сви главе изгубили, па нека краљ Никола тражи мир и спасава овај народ.—

Српијанска врховна команда дошавши у Скадар обраћа се својим трупама преко црногорске команде и моли ову да нареди њеним трупама да иду за Скадар, гдје ће бити снабдјевене храном и оружјем и да ће сваки војник који ступи у црногорску војску као добровољац бити оглашен дезертером. Сад ће нам бити јасно оно у извјештају Обнорског Сазонову, да је српијанским војницима било забрањено да се боре на црногорском фронту, „али да не зна за иницијатора те наредбе".

Овакву наредбу српијанске врховне команде изазвали су: политички разлози српијанске владе и разлози суревњивости српијанске врховне команде. Српијанска влада и врховна команда побојале су се своме престижу, који је већ пољуљан био због онаквог пада Србије и слома њене војске, и што је свак, и Српијанци и Црногорци, једину наду полагао тада у краља Николу.

Старо супарништво јавља се, антагонизам и подвале, које ће да проузрокују пад Ловћена, онакви пад Црне Горе и ропство цијелог српског народа.

ПАД ЛОВЋЕНА

Поред стратегиске важности, Ловћен је за Црну Гору претстављао једну непроцјењиву моралну вриједност и никаква цијена није га могла отуђити Црногорцима, јер је Ловћен симбол вјековних борби Црногораца за част и слободу.

Сва славна прошлост Црне Горе је нераздвојно везана за планину Ловћен. То је Арарат балкански на који није никад ступила непријатељска нога до Свјетског рата.

За црногорску династију с друге стране он је претстављао још већу цијену него и за саме Црногорце. При врху Ловћена је варошица Његуши, колијевка Петровић—Његоша. Ту је и родна кућа краља Николе. Кућа коју су запалили Аустријанци за вријеме окупације. Осим овога на једном врху Ловћена почивали су и почивају остаци Владике Рада, господара Црне Горе 1830—1853. Он је неоспорно и највећи пјесник и филозоф нашег доба на Балкану и један од највећих духова Словенства. Његово главно дјело „Горски Вијенац" преведено је на 12 језика. Напоменућемо да су Аустријанци његове остатке пренијели били на Цетиње, који су повраћени тек 1925 године опет натраг.

Познато је, да је Аустрија много прије Свјетског рата тражила исправку границе према Црној Гори, тражећи уступање Ловћена, који је за њену поморску базу у Боки претстављао опасност. Овај захтјев је био категоричан од стране бечке владе 1913. Када се Црна Гора свим силама трућаше у балканском рату да узме Скадар, стару зетску престоницу, аустријска влада тада бјеше Црну Гору

ставила пред дилему: или губитак Скадра или уступање Двојној монархији Ловћена. Црна Гора одби категорички уступање Ловћена, али зато мораде напустити заузети Скадар под притиском великих сила, које су биле под утицајем аустриског ултиматума. Одупирући се стално захтјевима Аустро—Угарске у погледу Ловћена, Црна Гора је у свом отпору наилазила на потпору Италије, јер ова виђаше много већу опасност на Јадранском мору, ако Ловћен буде у аустриским рукама.

Изложили смо укратко моралну важност Ловћена за Црну Гору, па је јасно зашто се Црна Гора очајно противила захтјевима Аустрије. Разлози дакле историски, стратегиски и морални, довољни су били, да није постојало никакве цијене за коју би Црна Гора уступила Ловћен Аустрији. Независно од овога, чињенице и званична документа, која ћемо навести, доказаће да је пад Ловћена у руке Аустрије у почетку јануара 1916 последица војничке ситуације на црногорском фронту, као што је случај био са Лијежом, Београдом, Мобешом, Црним брдом и толико других савезничких позиција у рату.

На врху Ловћена не постојаше никаквог утврђења нити сталног редута (шанца), како би се то можда могло вјеровати. Ловћен је један масив на западној граници Црне Горе. У подножју његовом с источне стране је Цетиње, а са стране супротне Бока Которска и Котор, као и негдашња утврђења Аустроугарске којима је Ловћен доминирао. Између наших положаја на Ловћену и најудаљеније тачке залива ваздушна раздаљина је 17 км. Неколико батерија великог калибра могле су уништити аустриску флоту, која се бјеше склонила у заливу, за један сат. За 48 сати сва аустриска утврђења могла су бити поништена. Позната је била

важност Боке за Јадранско море. Онај који ју је имао био је господар Јадранског мора. Али Бока Которска има ту важност тек онда када је она и Ловћен у истим рукама. Ево због чега се Црна Гора као и Италија увијек противљаху намјерама Аустрије да добије Ловћен. Ловћен је имао и капиталну стратегиску важност за одбрану Црне Горе. Онај ко има Ловћен има и Цетиње, а при том пут отворен за Бар и Улцињ и цијелу приморску, црногорску област до Скадра.

ОДБРАНА ЛОВЋЕНА

Постојала је у страном јавном мњењу заблуда, да је Ловћен најача позиција црногорска. Заиста је Ловћен врло важна позиција у офанзивном, али слаба у дефанзивном погледу због његових „мртвих углова" који пружају непријатељу довољан заклон да му дозволи да се дочепа његових одбранбених положаја. Нарочито су зато подесни ловћенски положаји, Кук и Крстац, који се налазе на висини 1200 м. над морем, а најближи су заливу, и на њима су били одбранбени положаји црногорских трупа. На западу т. ј. страном према заливу ловћенске подине падају вертикално и на тај начин је изложен био директно непријатељској артилерији. Немогуће је било поставити линију одбране испод врхова Ловћена, зато се те линије налазаху на истој висини црногорске артиљерије и на истим скоро мјестима. Шта више силаз је тако стрменит и толико не једноличан, да се нападач могао готово без губитка приближити и остати невидљив до на једну врло малу раздаљину.

Приликом објаве рата августа 1915 год. црногорска је војска била подијељена у четири одреда.

Први одред—ловћенски бројио је 12000 бораца, други—херцеговачки 23.000 и овај је одред био офанзиван; трећи—санџачки у правцу Сарајева бројаше 6000 и четврти 5900 људи имађаше задаћу да чува границу према Албанији, у којој аустриски агенти бјеху организовали чете за упад у Црну Гору и Србију.

Међутим се осјетила потреба јединства командовања црногорског и српског. Зато мјесец дана по објави рата, црногорска врховна команда прећи у руке српских официра, на челу којих стајаше ђенерал Божо Јанковић, а после њега, као што смо већ казали, пуковник Петар Пешић. Од овог часа до пада Србије и Црне Горе, ова два српска официра су командовали црногорском војском. Чим узеше команду над црногорском војском ови српски официри, распоредише црногорску војску тако, да служаше, на првом мјесту, интересима Србије. Одмах сведоше прву колону на 8.900 бораца, а другу на 9.500 и појачаше трећу—санџачку тако да ова бројаше 22.800, и дадоше јој улогу лијевог крила српске војске. Овај црногорски одред уз помоћ једног малог српског одреда — предузе добро познату офанзиву 1914 у правцу Сарајева, мада је Српска врховна команда објавила да су то извеле српске трупе. Напротив, српски одред под командом ђенерала Арачића који је био на десном крилу црногорске војске отступио је и неизвјестивши сердара Вукотића, да је црногорска војска због тога имала тешке губитке на свом десном боку. Арачић је због тога био доцније смијењен.

Али ови српски официри ослабише одбрану Ловћена толико, да је сведоше на 5266 људи и 141 официр—то бјеше бројно стање ловћенског одреда 27 јуна 1915.

Јасно је дакле да су српски официри ко-

ји су сачињавали црногорску врховну команду редуцирали и ослабили одбрану Ловћена.

За вријеме самог напада аустриских трупа на Ловћен, 8 јануара 1916, ефективи ловћенског одреда бројаху око 8000 људи. Али је ова војска бранила положаје десно и лијево од врха Ловћена, на једној даљини од 30 км. На самом Ловћену било је једва 2500 људи, који брањаху главне положаје, Кук и Крстац на једној ширини од 1200 метара. Лијево крило Ловћенског одреда бијаше јачине 3000 људи, а смјештено је било између мора и Ловћена. Имало је за задаћу да барира пут дуж морске обале према аустриској вароши Будви—коју Црногорци држаху—према Бару, Улцињу, Скадру и Арбанији. Десно пак крило, рачунаше 2500 људи. Оно одржаваше везу између ловћенског и херцеговачког одреда, а бранљаше аустриској војсци напад на Ловћен са сјевера. За вријеме аустриског напада ово крило није могло ефикасно дјеловати у одбрану Ловћена, јер аустриска војска, као што ћемо видјети, бјеше управила свој напад у правцу врха Ловћена и лијевог крила.

Интересантно је напоменути да је командант ловћ. одреда извјештавао стално врховну комадну о опасности по лијево крило, а Пешић наређивао да се појача и утврди десно крило.

Цио ловћенски фронт био је снабдјевен са 38 топова, од којих су многи били „преисториски", како је казао Клемансо, као што ћемо видјети, а само неколика брзометна. У часу напада аустриских трупа, само 21 топ могли су туђи непријатељску пјешадију, а имали су 1562 шрапнела и 91 метак. Митраљеза је било у свему 21, већином аутоматске пушке. Што се тиче одјеће и исхране, тога просто не постојаше од стране државе посљедњих дана 1915.

Црногорска војска бјеше голих ногу и без одјела, а добијаху храну од својих домова, коју им доносаху њихове жене и дјеца.

Неколико биљежака карактеристичних у званичним релацијама о одбрани Ловћена илустрираће ситуацију црногорске војске у овом времену.

28 октобра 1915 налазимо ову биљешку:

Ђенерал Пејановић јавља (№ 3660) да његова бригада није примила за три дана храну.

30 новембра 1915: Ђенерал Пејановић јавља (№ 3863), да су војници боси и да трпе од студени и снијега. Препоручио је војницима, да сами праве опанке од говеђих кожа, а од овчих кожухе.

24 децембра 1915 јавља министар војни депешом број 3883 да је усљед акције аустриске флоте отежана исхрана војника, а још тежа од доласка српијанске војске и избјеглица. Јавља да ће мјесто хране војници добити новац.

27 децембра 1915:

пошто јединице на десном крилу ловћенског одреда, гладују наређено је командантима овог крила (број 9936) да реквизирају стоку у околним мјестима, не држећи се првих прописа. Извјештава се да ће аутомобили дворски допремити војсци 1000 кгр. хљеба. Наређује се да жене и дјеца доносе војницима храну.

28 децембра 1915:

ових дана војска није примила никакве хране. Исто тако ни обуће. Подијељено је нешто одјеће. Ко није добио униформу, добио је блузу.

31 децембра 1915 налазимо ову биљешку:

г. Министар рата извјештава, да су транспорти хране „Михаилис" и „Антиопие" од 2000 тона потопљени 29 децембра код Драча. Објашњава тешкоће у исхрани војске и бригу за сваког војника. Наређује командантима да помогну војницима на-

бавком из околних села, да неби пропали од глади и да не гледају на цијену хране, ма колика она била.

Непосредни пад Ловћена

Главни напад Аустријанци отпочеше 8 јануара 1916, т. ј. другог дана Божића. Ситуација на балканском ратишту бијаше у овом тренутку следећа: Србије и њене војске већ два мјесеца не постојаше; више од 200.000 њених људи бјеше заробио непријатељ; остатак се бјеше са бојишта разбјежао и под заштитом црногорске санџачке војске повлачио се за два мјесеца преко Црне Горе и Арбаније.

На Солунском се фронту налазаху 2—3 дивизије француске и енглеске. Италија држаше Драч и Валону. Непријатељ бјеше господар скоро цијелог Балкана, и Црногорци од свих Савезника бијаху једини, који се бораху, бранећи српску војску и своју отаџбину.

У тренутку напада на Ловћен, непријатељ бјеше већ заузео цијелу територију црногорску, коју је Црна Гора добила у Балканском рату: Плевље, Бијело Поље, Беране, Пећ, Баковица. Фронт се налазаше на старој црногорској граници. Црна Гора бјеше са три стране опкољена непријатељем, једини излаз бијаше пут јужни према Скадру. Гро црногорске војске се налазаше на сјеверу на Тари и на истоку; са ове стране продрла је српска војска гоњена многобројним непријатељем кога су Црногорци зауставили крваво на Мојковцу, Рожају и Богићевици. Друга црногорска војска налазила се у Херцеговини, а трећа са малобројним ефективима, као што смо казали, сачињаваше одбрану Ловћена.

Непријатељ је напао црногорску војску у Херцеговини а једновремено и ону на сјеверу и истоку—Мојковац—Рожај—Богићевица. Последња битка на овим фронтовима, једна од најзначајнијих у овом рату одиграла се 7 и 8 јануара 1916—битка на Мојковцу. Губитци црногорски су у овој битци близу 3000, од којих 800 мртвих, већи него српски на Куманову. (Они су имали 703 мртвих 600 несталих и око 1200 рањених).

(Интересантно је напоменути да министарство војно не признаје данас инвалиду осакаћеним у овој битци).

Непријатељски су губици били још већи, и непријатељ је бачен натраг неколико километара. Командант непријатељске војске Коруга због пораза одузео је себи живот.

Нападима на херцеговачки и санџачки фронт, непријатељ је хтио да прикрије свој напад на Ловћен и тако запријечи овим двјема одредима да притекну у помоћ Ловћену. Резерве немаше, да се појача одбрана Ловћена, јер је црногорска армија била недовољна да покрије један фронт од 300 км. Црногорска војска бијаше лишена сваке помоћи од стране Србије. Српска врховна команда одлучи да појача црногорски фронт са неколико јединица које још некако бјеху способне за борбу, али је одмах одустала од тога. Српска врховна команда 14 децембра 1915 бр. 7460 бјеше наредила преко Пешића, шефа штаба црногорске врховне команде—иначе Србијанца, да ће сваког свог војника прогласити дезертером, који ступи добровољно у црногорску војску. Под оваквим условима на фронту, и у оваквој ситуацији црногорске војске, Аустријанци отпочеше свој напад на Ловћен. Све снаге којима Аустрија располагаше у Которском заливу

бројаху: 37.000 људи—војника и морнара, дивизија ратне морнарице, 620 топова свих калибара, од којих извјестан број од 350 м/м. и 675 митраљеза.

Први дакле напад на Ловћен отпочео је, као што смо рекли, 8 јануара 1916, а у ствари офанзива бјеше отпочела 15 и 16 децембра 1915, нападом на Раткову гору, на десном крилу ловћенског одреда, која је по неколико пута тих дана прелазила из руку у руке.

8 и 9 јануара 1916 врх Ловћена и цио фронт налазаше се под ураганом непријатељске ватре из свих топова. Најжешћи напад извршише Аустријанци на лијево крило црногорске војске, између подножја Ловћена и мора. Овај дио фронта тучен је сувоземном и флотном артиљеријом. Ратна лађа „Адмирал Спаун", која бјеше изашла на отворено море, са свим помоћним ратним бродовима, отворила је убитачну ватру на лијево црногорско крило с бока и позади.

Истовремено нападне аустриске трупе у јачини од 25000 људи, раздијељене у двије колоне, а под заштитом артиљерије, отпочеле су напад на врх Ловћена и противу лијевог крила.

Аустријанци су сконцентрисали ватру с почетка на Кук па на Крстац. Они приморaше црногорску пјешадију 9 јануара око 6 сати да ова напусти Кук. Сјутрадан Аустријанци заузеше и Крстац. Црногорци бјеху приморани да униште топове, изузев осам брцких, који бијаху остали без муниције. Немогуће је било спасти топове, јер пут којим су требали бити извлачени био је засут јаком непријатељском ватром. Осим овога они нијесу могли бити спашени због изнемоглости теглећих коња и малобројности—били су полипсали услед недостатка сточне хране.

Истовремено, под дјејством флоте, пјешадија и артиљерија црногорска, лијево крило, послије 48 сати распршта се, тучена у повлачењу. Овим судбина Ловћена би запечаћена. Два дана послије, цео Ловћен бјеше у непријатељским рукама. Једна колона непријатељска, која узе врх Ловћена маршираше пут Цетиња; она која нападаше лијево црногорско крило, маршираше дуж мора према Бару и Скадру, у намјери да пресјече једину отступницу црногорској војсци за Арбанију и Јадранско море. Овај план је непријатељ извео, јер, као што смо казали, Црна Гора није имала резерви,—сви њени ефективи бијаху ангажовани на сјеверо—истоку и сјеверу.

Савезници су одговорни за пад Ловћена.

Ево што је Црна Гора учинила за вријеме трајања рата да одбрани Ловћен од непријатеља.

У почетку рата Црна Гора је замолила Француску да јој пошаље појачање не само за одбрану Ловћена, него и да нападне на Которски залив. Француска пристаде и пошаље један одред артиљерије, који су сачињавале двије батерије, једна од 150 мм. а друга од 120 мм. Ово је био стари модел топова из 1872, који су се пунили димним барутом. Како је број ових топова био недовољан, а њихов модел изашао из савременѐ употребе, то ти топови нијесу били ефикасни. Видјевши да свака акција са овим топовима је без резултата, одред остави Црну Гору 18 новембра 1915. Два од ових топова уништила је аустриска артиљерија, а остали су остали у Црној Гори.

Како акција француског одреда и црногорске артиљерије у 1914 остадоше неефикасни, црногор-

ска влада поново затражи од Француске, у почет-ку 1915, да јој пошље тешку и модерну артиљерију да примора аустриску флоту, да изађе из Которског залива и тако постане плијен енглеско—француске флоте, која крстараше Јадранским морем. Ово је тражено зато, јер наше артиљерије највећи домет бијаше осам км.

Француска влада бјеше вољна да се одазове тражењу Црне Горе, пошто то одобрише: француски министри рата и марине. Зато Црна Гора учини све да изгради нове путеве за довоз ових топова на подесне положаје. Црногорска се влада надала, не само истјерати овим топовима аустриску флоту из залива, него уништити артиљерију и разорити сва утврђења у Боки Которској, и на тај начин отклонити сваку опасност за Ловћен.

Међутим овај план би напуштен благодарећи пуковнику Душану Стефановићу војном аташеу Србије у Паризу, који увјери француску владу и пуковника руског Игњатијева, војног аташеа Русије у Паризу, да Црна Гора има свега 30.000 војника, и да јој Србија не може дати као појачање ни један контигенат своје војске.

У ствари, Србији бјеше зазорно да види Боку Которску у црногорским рукама. Мегаломани по природи, љубоморни кад би Црногорци освојили Боку, а видећи побједоносно надирање Руса на Карпате, Србијанци вјероваху, да је већ близу крај Аустрије, и, водећи рачуна о принципу beati possidentes, не жељаху да Црногорци у тренутку закључења евентуалног мира, буду у посједу Боке Которске, на коју они тајно полагаху право.

У октобру 1915, у једном тренутку врло критичном за Србију и Савезнике на Балкану због Макензенове офанзиве и због уласка Бугара у рат, претставници Антанте на Цетињу, запиташе црногорску владу, какво ће бити њено држање у новој ситуацији. Црногорска влада им одговори нотом од 16 октобра, која гласаше: **Црна Гора ће остати као и досад вјерна Србији и Савезницима и бориће се у њиховом друштву до краја. Влада моли Савезнике, да ју снабдију храном, муницијом и једном дивизијом, потребном једино да појача одбрану Ловћена.**

Ова молба црногорске владе остаде мртво слово на хартији, као што је то казао Клемансо и барон Сонино у талијанском парламенту 16 априла 1916.

Савезници су одлучили да помогну Црну Гору, кад већ бјеше и сувише доцкан. Као што смо казали, гроф Салис енглески посланик и дуајен дипломатског кора на Цетињу, саопштио је црногорској влади 7 јануара 1916, у присуству посланика Русије, Француске и Италије, да су Савезници одлучили да исхрањују Црну Гору, али је ово било само два дана прије пада Ловћена и Црне Горе.

Као што смо то казали мало напријед 8 и 9 јануара 1916 аустриска флота је изашла из заклона у Которском заливу, и цијела два дана бомбардовала са отвореног мора, с бока и позади лијево крило одбране Ловћена, приморавајући га на растројство и повлачење. Ова акција аустриске флоте није за та два дана узнемиравана никаквом акцијом енглеско—француске флоте. Међутим, као што ћемо видјети доцније, командант одреда књаз Петар 3 јануара 1916, бијаше обавијештен преко својих људи, да се Аустријанци спремају да нападну Ловћен 6 јануара, а да ће аустриска флота изаћи на отворено море овога датума и отворити ватру на црногорске положаје. Књаз Петар је одмах

извијестио депешом бр. 127 српског пуковника Петра Пешића, ондашњег шефа црногорске врховне команде, молећи га да обавијести савезничку флоту ради интервенције. И поред свега овога савезничка флота не интервениса - она се и не појави, што омогући аустриској флоти да се поврати недирнута у своје скровиште. **Да је савезничка флота интервенисала Црногорци би одржали своје положаје и пут који води обалом мора ка Бару, односно Скадру, не би био отворен Аустријанцима, Црногорци би могли отступити, и Црна Гора не би морала пасти.**

С обзиром на првашње махинације Србије, преко наших људи и Савезника, сасвим је могуће да П. Пешић није ништа јавио севезничкој флоти на Јадранском мору, али је тачно и то да су Савезници врло добро познавали ситуацију, пошто су обиловали средствима, да се обавијесте о свему што се на мору догађа.

Српски су официри у Црногорској врховној команди, свесно или не, ослабили одбрану Ловћена.

Ми смо показали већ да црногорску врховну команду сачињаваху од почетка рата, готово, српски официри, и да су ови свели одбрану Ловћена од 12.000 на 8.900 људи, Нијесу се ни на то зауставили. У 1915 они су је још смањили.

Командант Ловћена се толико пута успротивио ослабљивању овога фронта, али му није помогло. Ево доказа за то:

19 јуна 1915 врховна команда наређује депешом број 5367 команданту Ловћена да упути Ријечку бригаду са два топа и два митраљеза на Данилов Град.

20 јуна 1915 — командант Ловћена књаз Петар, шиље свога шефа штаба у врховну команду на Цетиње, да се не слаби одбрана Ловћена одашиљањем Ријечке бригаде, али врховна команда поново наређује, да се речена бригада упути на одређено мјесто.

23 јуна 1915: пошто шеф штаба ловћенског одреда није успио код врховне команде, да не слаби одбрану Ловћена одашиљањем бригаде, командант одреда је лично пошао и интервенисао у истом циљу.

25 јуна 1915: не успјевши код врховне команде, командант Ловћена је отпослао Ријечку бригаду на Данилов Град, и тако ловћенски одред би сведен на 140 официра и 5266 људи.

22 октобра 1915: брзојавом број 6647 врховна команда наређује комаданту ловћенског одреда да пошље у Скадар два баталиона за појачање српских трупа. Истога дана командант Ловћена књаз Петар брзојавом број 108 повјерљиво одговара, да му помоћ Србијанцима стоји на срцу као и свима Црногорцима, али да мисли, да слабљењем одбране Ловћена, као што врховна команда добро зна, шкоди прије но користи заједничкој ствари...

24 новембра 1915: командант ловћенског одреда, књаз Петар, извијестио је врховну команду, да, према прикупљеним подацима, Аустријанци су 21 новембра довели у Боку 4 нова пука пјешадије, од којих су неки дјелови искрцани у Главате, Прчањ и Пераст. Говори се да ће један дио бити послан у Кривошије. Исто тако довлаче велике количине муниције и артиљерију. Примећује се много већа живост и пребацивање материјала на ову страну Верига, већа количина стоке, сјеча горе, че-

сти димови и т. д. У Боки се говори, да ће освојити Ловћен до Католичког Божића; да ће напад бити једновремено на фронту ловћенског и херцеговачког одреда са задатком да се аустриске снаге преко Никшића сједине са онима од Новог Пазара.

25 новембра 1915: извјештава командант ловћенског одреда врховну команду: да се једним парабродићем искрцало у Котору десет аустриских официра; у Боки се примећује много веће крстарење непријатељских патрола; наше извиднице су примијетиле, да непријатељ од Прошћа преко Вукова Дола у правцу Дреновог Брда билежи знакове црвеном бојом по дрвећу и камењу; прошле ноћи и данас непријатељ је радио са три до четири хиљаде радника на путу Тиват—Граховац. Непријатељске јаче снаге прикупљају се око положаја Раткове Горе према десном крилу ловћенског одреда.

Између 25 новембра и 5 децембра командант ловћенског одреда доставио је више извештаја о слободном кретању аустриске флоте од Которског залива дуж црногорске обале до Медова и да несметано од савезничке флоте одводи наше бродове и грабакуле у Боку.

3 јануара 1916: командант ловћенског одреда књаз Петар брзојавом повјерљиви број 127 извјештава врховну команду, да је позитивно обавијештен, да ће непријатељ напасти Ловћен са великим снагама идућег четвртка, т. ј. 6 јануара. Истовремено је затражио да се резерва на Даниловграду примакне Ловћену, и да врховна команда тражи да савезничка флота крстари 6, 7 и 8 јануара дуж црногорске обале. Извијестио је даље врховну команду, да је непријатељ довео 10 баталиона из Босне.

Из свега напред наведеног резултује, да је Ловћен пао као што су пала многа друга утврђења и тврђаве, снабдјевене оруђима апсолутно модерним и довољним ефективима. Лијеж је, напримјер, пао за неколико дана, и нико није ни посумњао у његову посаду.

Кад је, дакле, ријеч о одговорности за пад Ловћена, та одговорност пада не на Црну Гору него на немарност Савезника, а највише та одговорност пада на српбијанске официре, који су командовали црногорском војском.

Зашто се морала догодити катастрофа Црне Горе, и како је ова била приморана да тражи мир у почетку 1916.

Послије пада Ловћена, символа црногорске слободе, настало је дезорганизирано отступање црногорске војске. Једна колона непријатељска упутила се према Цетињу, а друга дуж морске обале према Бару с намјером да заузме Скадар и да тим пресјече једини пут отступнице црногорској војсци. Гро црногорске војске се налазаше у опасности да не буде церниран са свих страна од непријатеља, јер аустриске трупе бијаху неколико пута ближе Скадру него црногорске. Као што смо показали, Црна Гора немаше ефектива, да се супротстави овом непријатељском надирању.

Једини начин, да се заустави ово надирање и добије времена за извлачење црногорских снага према Скадру бијаше, да се тражи примирје, у нади да ће се Аустријанци зауставити на својим положајима. Ово нам потврђују ондашњи минастар војни Р. Вешовић у својој изјави пред судом у Београду 14 фебруара 1921. и Обнорски, отправ-

ник послова Русије на Цетињу, као што ћемо видјети.—

У намјери дакле да се непријатељ заустави црногорска влада, се посавјетовала са краљем, а овај са шефом врховне команде Пешићем, и по савјету овога, влада је затражила примирје од Аустроугарске 12 јануара 1916 (по новом календару) и добила следећи одговор:

—На тражење црногорског министра да се обуставе благовремено непријатељства, одговарамо следеће: сва црногорска војска мора положити оружје без преговора; сва српска војска, која се налази на црногорској територији мора бити предата. Од тог само тренутка, врховна команда аустриска наредиће да се обуставе непријатељства. Док ови услови не буду испуњени, аустроугарске трупе имају наредбу, да продуже операције без заустављања.

Царско—краљевска влада у Бечу о овом је обавијештена.—

Краљ Никола је одбио да потпише ове услове, нарочито зато што је тражено да се изручи српска војска. Али ситуација из дана у дан постојаше све тежа, и влада предложи краљу, да се тражи мир, али он одби. Тада, влада поднесе сставку са овом мативацијом:

— Сире, влада В. Величанства сматра да В. Величанство и Ваша влада не треба да напусте земљу у овако критичним тренутцима. Њихов одлазак не би био оправдан ни с једне тачке гледишта. Они, напротив, треба да остану у земљи и да дијеле с народом злу судбину, која их је снашла. Колико Ваша влада зна, наша војска је апсолутно неспособна, да се одупре непријатељу и зато Вам је предложила да тражите мир од непријатеља. Ваше Величанство није примило владин приједлог, зато је влада приморана овим, да Вам понизно преда оставку и изјави, да од овог тренутка престаје да функционише и сноси одговорност за догађаје који могу наступити.—

Краљ је, сазнавши за демисију владе, позвао на савјетовање пуковника П. Пешића шефа штаба црногорске врховне команде и остао с њим до дуго у ноћ између 12 и 13 јануара 1916 на Крушевцу. Пуковник Пешић стално је наваљивао на краља и савјетовао му да затражи мир, али овај није хтио, док не консултује владу Србије у Скадру и посланике савезничких сила, акредитованих код њега.

Пешић је тада имао телефонски разговор са својом владом, тако је краљу Николи саопштио, и да би га склонио на тражење мира, написао је и предао краљу овај рапорт, датиран 31 децембра 1915— (13 јануара 1916), на Крушевцу у Подгорици О. Бр. 9074:

— Сви команданти армија на западном фронту тврде да се у цијелој војсци показује једна таква деморализација, да је сваки даљи отпор непријатељу немогућ.

— Которска војска, којом командује дивизијар М. Мартиновић, потпуно је распршена, и тако рећи не постоји више.

— Херцеговачка војска је такође у рђавом стању и војници неће да се више боре. На ловћенску војску не може се више рачунати осим на бригаду Кучко—Братоношку. Команданти которске и ловћенске војске немају скоро ни једног топа више. Војска је гладна, и врло мало има муниције па се не можемо надати, да се ово стање измијени.

— Износећи Вам праву слику стања у војсци, част ми је да скренем пажњу В. Беличанства, да је апсолутно немогуће под оваквим условима, да се борба настави и да треба што је могуће прије учинити ово:

— Затражити мир од непријатеља пошто В. В. није извољело примити предлоге своје владе о примирју.

— Краљевска фамилија, дипломатски кор, краљевска влада и врховна команда треба да отпутују у Скадар, најкасније сјутра;

— Код Скадра треба организовати одбрану од војске која се у њему налази и од оне коју бисмо евентуално могли извући из земље. Она треба под заштитом утврђења и Дрима, да продужи борбу, ако непријатељ не прими частан мир. —

Ни послије демисије владе и примања овог рапорта краљ се није могао одлучити да тражи мир од непријатеља, него је сазвао претставнике великих сила савезних међу овима и претставника Србије. Према забиљешци покојног Лазара Мијушковића, ондашњег пресједника црногорске владе, и према његовој изјави од 22 јануара 1918, те према писмима измијењеним између њега и грофа Салиса дипломатског дуаена на Цетињу, ствар је овако текла:

Сазвата је конференција на којој су били: Њ. Величанство краљ Никола, Л. Мијушковић, пресједник министарског савјета, министар француски Деларош Верне, министар италијански барон Авецано, и руски отправник послова Обнорски. Мијушковић је изложио ситуацију закључујући свој експозе, да је једини излаз тражити мир од непријатеља. На тај би се начин, рекао је, спасила Црна Гора и народ од ропства, а Арбанија сачувала, да олакша повлачење српских трупа. Напосљетку

је умолио претставнике Савезника, што му је и дужност налагала и право, да му даду савјет. Четири дипломата одговорише:

— Ми Вам не можемо дати савјете пошто немамо везе са нашим владама, будући да су све телеграфске везе прекинуте.—

Онда их је Л. Мијушковић умолио за њихова лична мишљења. Обнорски је одговорио кратко:—Тражите мир! Остали дипломате остали су код њиховог првог одговора наиме, да не могу дати ни своје мишљење, јер немају инструкције од респективних влада. Онда их је пресједник Мијушковић упитао, да ли се противе тражењу мира, додавши, да ако се противе, неће тражити мир, па ма какве биле последице таквог поступка.

Руски претставник поново је савјетовао да се тражи мир, а остали претставници савезних сила не супротставише своје вето, и тако 31 децембра 1915 (13 јануара по новом) би затражен мир од непријатеља, у 7 и по сати изјутра.

Међутим српски министар на Цетињу Љубомир Михаиловић био је јаснији. Он је од поприје био почео увјеравати краља Николу и његову владу о потреби закључења мира. Он доказиваше, да је то дужност краља и владе црногорске и једини начин да спасу народ и војску од несреће, која је задесила Србију. На тај би начин један дио српске војске и избјеглица из Србије нашли склониште у Црној Гори. Михаиловић је чак сугерирао, да краљ Никола абдицира, а да влада у име његовог наследника, који бјеше отсутан, затражи мир.

Исте сугестије чуо је писац ових редова у својој кући од бившег аташеа Србије у Паризу М. Гавриловића коме се под Једреном предао Шукри

паша, те од војводе Мишића на путу Пеђ—Андријевица при отступању српијанске војске тим путем.

Послије толико наваљивања са свих страна бјеше мир, дакле, затражен. Међутим мир не би закључен због неприхватљивих услова. Краљ напусти земљу. Три преостала министра у земљи наставише преговоре за мир, доврше их како тако, и посредством шпанског амбасадора у Бечу послаше на одобрење краљу, који онда бјеше у Бордоу. Али краљ одби да такав мир потпише.

Као што видимо, Црна Гора је затражила мир и није ништа друго учинила, него што то чини свака побијеђена земља, као што је то доцније учинила Румунија, с том разликом, што ситуација Црне Горе бјеше гора од ситуације Румуније, и што Румунија закључи мир, а Црна Гора не.

Држање званичне Србије

У цијелој овој афери о тражењу мира влада Србије играше дволичну улогу. Јасно је да је пад Ловћена и Црне Горе припремљен у главном од два представника Србије у Црној Гори, министра Михаиловића и пуковника Пешића, шефа штаба црногорске врховне команде, свјесно или не, јер су обојица савјетовали краљу Николи да тражи мир, као што смо видјели, и зато је један публициста француски рекао: Пешић је аутор црногорског мира.

Међутим, и поред свега, званична Србија бјеше прва, која преко својих политичких агената протури у савезничку штампу и код Савезника као што ћемо то видјети, да је тражење мира акт издајства према Савезницима. Чим је мир био затражен, Србија опозва Пешића и све српијанске официре у црногорској врховној команди, и тако црногорска војска остаде у најкритичним тренутцима

стварно, без врховне команде. Овакав поступак Пешића према војсци, којом је командовао годину и по дана је право издајство, што је констатовао и ђенерал Ж. Павловић, академик у „Ратнику".

Исто тако је ишчезао и претставник Србије на цетињском двору Љ. Михаиловић и повратио се тек онда, када је влада Србије увидјела, да остали Савезници не сматрају акт тражења мира издајством Црне Горе, него да је то природна посљедица ситуације у којој се Црна Гора, без ичије помоћи, налазила. Ипак и по повратку Михаиловића на цетињски двор, агенти Србије, на основу лажних извјештаја, експлоатисаху ово тражење мира као доказ издајства Црне Горе.

Јасно је, дакле, из овог што смо навели већ, а што ћемо оснажити још новим доказима, да су званични кругови Србије, на првом мјесту онда пуковник Пешић перфидним средствима одвели црногорску војску у капитулацију, да би, било побједе или не, учинили оно, што се урадило у Подгорици 13 новембра 1918.

Врхунац злочина пуковника Пешића према Црној Гори и црногорској војсци, њеном краљу и врховном команданту, и своме шефу, био је онда када их је све оставио. Наполеон III француски цар, сигурно да је могао избјећи њемачко ропство на Седану 1871, али није хтио, него је подијелио судбину своје војске.

Пешић је, остављајући црногорску војску, која се сва крвава још крвавила на Мојковцу, напустио ноћу Црну Гору, предао дужност шефа штаба дивизијару Ј. Букотићу, који тада управљаше битком на сјевсро - истоку и говораше послије пада Кука:—Кук по Кук не фали нам до краја Арбаније.

Предајући му дужност, пуковник га Пешић увјераваше, да ће три српијанска пука бранити

Скадар и прелаз на Бојани до доласка црногорске војске.

Наредба за повлачење црногорске војске: Подгорица—Скадар би дата 5 јануара 1916 у два и по сата по подне. Међутим црногорска сјеверно—источна војска не бјеше ни на пола пута, а српска војска ноћу између 6 и 7 јануара напусти Скадар и околину, не покуша ни да брани те положаје од непријатеља, који бјеше свега десет километара далеко од Скадра. Судбина црногорске војске би запечаћена—свака отступница пресјечена.

Једна пулубригада црногорске војске, већином добровољци херцеговачки, и пар стотина појединаца, краљ с министром претсједником и својом фамилијом те својом тјелесном гардом—избјегоше аустриско ропство, да постану: краљ француски заробљеник у Њеји код Париза, да одатле ни мртав не изађе, а његови војници робови на Корзици француској, као што ћемо видјети.

Ево како је ово држање описао генерализим црногорске војске, сердар Ј. Вукотић у „Јутарњем листу" од 1 априла 1918:

— Шефови врховне команде црногорске војске бијаху наизмјенично, српски ђенерал Божо Јенковић од 22 августа 1914 до окупације Скадра од црногорских трупа. Овога је замијенио српски пуковник Петар Пешић све до 3 (16) јануара 1916.

— Црногорска влада је, на челу које бјеше Л. Мијушковић, затражила Аустрији мир 31 дец. 1915. Ова понуда мира је саопштена претставницима савезних сила на Цетињу. Речено саопштење је садржавало и овај став: „Непријатељ је заузео све стратегиске положаје наше земље. Заузео је и нашу престоницу, и пријети да заузме цијелу земљу. У унутрашњости земље влада неред, пљачка и по-

буне, проузроковане глађу и епидемијом.—

— Пуковник Пешић напустио је Црну Гору ноћу између 17 и 18 (по новом) јануара 1916, опозват од своје владе, и при своме одласку изјавио је, да га по наређењу краљевом, замијеним у функцијама које је он до тада вршио, т.ј. да заузмем то мјесто неколико дана послије свих догађаја који су се нагло развијали и довели до тражења примирја и мира.

— Примајући под оваквим околностима положај шефа штаба црногорске врховне команде и рачунајући да ће српске трупе бранити са довољним снагама одбранбене положаје дуж Бојане и око Скадра, чувајући тако једину отступницу црногорској војсци — што ме је пуковник Пешић и убјерио био,— ја сам сјутра дан, са одобрењем краља Николе, упутио црногорској војсци дневну наредбу, чија се главнина тада налазаше на положајима дуж ријека Таре и Лима, да се повлачи у правцу Подгорице а одатле у Арбанију преко Скадра.

— Краљ Никола је напустио Подгорицу 19 (по новом) јануара и пошао за Скадар, а 20 јануара из Скадра.

— Ноћу између 20 и 21 јануара један одред аустроугарске војске запосио је положаје дуж Бојане не ометан од српских трупа, а 22 јануара непријатељ је ушао у Скадар и тако нам прекинуо сваку отступницу, прије него су наша херцеговачка и санџачка војска стигли до Подгорице.—

Да је српска врховна команда крива што црногорска војска није отступила, или бар један њен добар дио, налазимо доказа сем наведених, и у књизи армиског ђенерала Милана Ђ. Недића „Српска војска на Арбанској Голготи", страна 184, јер каже, да су исте ноћи кад је краљ Никола сти-

гао у Скадар, пуковници Стефановић и Плазина, који су бранили положаје дуж Бојане и око Скадра са својим пуковима, добили наредбу од србијанске врховне команде, да одмах напусте те положаје, што су ови и учинили и тако омогућили непријатељу, да заузме те положаје и запечати судбину црногорске војске.

У полемици у „Ратнику" од 1926 са ђенералом Ж. Павловићем, који је Пешићев акт напуштања црногорске војске у њеним најкритичнијим тренутцима, квалификовао актом издајства, — Пешић је, притјеран „до дувара", први открио, да је за слом црногорске војске и пад Црне Горе сам он крив. Јер у одговору ђенералу Павловићу Пешић каже:— **Питате се, што би било, да се је на Солунском фронту поред српске врховне команде нашла и црногорска врховна команда, а по пробоју овог фронта и уласка у отаџбину—поред краља Петра и краљ Никола?!..**

Јасно је, дакле за сваког, да је Пешић онемогућио отступање црногорске војске,—па и под цијеном њене капитулације, оне војске, за коју ђенерал Недић каже, **да је спасла од капитулације србијанску војску и да није ње било, да не бисмо били оно што смо данас.**

Политички људи Србије се бојаху, да Црна Гора изведе своју војску. Јер би у том случају малена Црна Гора, чија војска бјеше десет пута мања, имала војске колико Србија те и престиж већи у очима Југословена и Савезника. Ово би било према концепцијама тих људи погибељно за њихове интересе. Да би ову евентуалност онемогућили, влада Србије својим интригама уништи једну полу бригаду црногорску, састављену од избјеглих црногорских војника кроз Арбанију и од добровољаца. Она је тако запријечила формирање црногорских трупа од избјеглих Црногораца у савезне земље и оних из Америке.

Чим су избјеглице црногорске и добровољци стигли на Крф, власти сбријанске онамо су све чиниле да их расподијеле по својим јединицама. Упркос пријетња и корупције, већина ових људи остаде вјерна застави Црне Горе, и организова се као независна јединица на Солунском фронту. Ипак су србијанске власти ускоро уз помоћ француских власти успјеле да ову црногорску јединицу удаље са Солунског фронта и интернирају је на француску Корзику заједно са њемачким заробљеницима. Црногорски војници су били приморани да носе на својим униформама иницијале Р. З., што значи ратни заробљеник. Шта више, услов да се овога ослободе био је да ступе у србијанску војску. Са своје стране влада Црне Горе била је у материјалној немогућности да опћи са својим војницима, јер су француске власти забрањивале да им шаље помоћ. Ови су војници на Корзици остали све до 1919 и 1920 године, када је један дио противу своје воље пошао у Југославију.

Ево како један црногорски официр прича о свом доживљају и о доживљајима својих војника:

— Крајем јануара 1916 организована су четири баталиона добровољаца црногорске војске на Крфу. Како је сва војска, која је прошла кроз Арбанију морала да издржи три дана карантин, то смо и ми превезени на острво Лазарето. За црногорску војску карантин је трајао 17 дана да смо многи помрли.

— Једнога дана протестовасмо и створисмо неред са србијанском стражом, која нам не даваше да пијемо бунарску него морску воду. Услед овог нереда дођоше француске лађе и пренесоше нас на

полуострво Караџино. Једнога дана опколише нас Србијанци и препречише пут за Крф. Ми се побунисмо и хтедосмо силом оружја да продремо, али интервенисаше Французи остранивши Србијанце.

— Послије подне тога дана дође француски командант Коларде са неколико француских и србијанских официра и запита нас, да ли имамо црногорску заставу и да ли хоћемо да се боримо са Савезницима нашто му потврдно одговорисмо. Затим нареди да барјактари изађу ван строја, рекавши да ко жели да се бори под црногорском заставом нека стане уз барјактаре, а ко жели да ступи у србијанску војску нека стане крај србијанских официра, који ту стајаху.

— Ми смо сви пошли код барјактара. Видјевши ово француски цуковник Коларде нареди да се сви стари и изнемогли упуте у Француску, а од остатка организова један баталион од 5 чета, који назва први црногорски баталион.

— Месеца маја 1915 упућени смо у Солун, где смо примили ново оружје и пошли на фронт – сектор Караџа. Ту смо се борили и извршили неколико напада освојивши од непријатеља села: Осјен, Лунзи и Лугуница. На том сектору остали смо до јула 1916, а тада премјештени на Дојран, гдје смо добили наређење од команданта источних армија, ђенерала Сарајa, да ће се у будуће наш баталион звати Кор Бошњак Лежион Етранже. Ми смо протестовали и непримили овај нови назив баталиона. Потом смо добили наредбу да пођемо у Солун на одмор. Логор нам је био близу Солуна у Зентилик. Овдје нас једнога дана опколи француска војска са митраљезима и затражи да положимо оружје. Ми смо се одупирали три дана. Онда су довели руске попове, који су нас преклињали да

предамо оружје и да не проливамо крв. И предадосмо оружје. Нас 34 укрцаше на једну лађу и одведоше у тврђаву Св. Николе у Марсељу, а остале на острво Корзику, као ратне заробљенике.—

На овај начин онемогућено је било Црној Гори да имадне своју војску, која би послије примирја реокупирала и успоставила Црну Гору у ком би случају отпао изговор савезничких трупа, а међу овим и србијанских, да окупирају 1918 Црну Гору и присаједине је на онај начин Србији — што је изазвало крвопролиће у Црној Гори на Бадњи дан 1918 и дало повода вишегодишњем братском убијању између присталица присаједињења од 26 новембра 1918 и присталица споразумног — путем уговора уједињења.

ПАД ЦРНЕ ГОРЕ

Крушевачка драма — Косовска вечера

Док Макензенове армије газе Србију и војску њену гоне сустопице, заокружујући је гвозденим обручем са свију страна, дотле црногорске јуначке чете, остављају ријетку стражу на свом дому и на Ловћену, и скоковима с брда на брдо јуре и праве бедем Саркотићевој армији, која хоће да прикачи последњу карику Макензеновом кружном ланцу у Санџаку и зароби другог српског краља, његову војску и владу.

Иако гладни, голи и боси и без довољно муниције, где она недостаје, голим прсима одбијају навалу непријатеља модерно наоружаног, и воде исполинску борбу равно деведесет дана, да на Мојковцу, Васојевићима, Ровчанима, Ускоцима и Моračанима мора потомство подићи споменик:

— Спас Србије и њенога краља
Споменик је вашега јунаштва,
а црногорским регрутима:
пали су сви, да Србија не буде једно гробље.

Јер је на Мојковцу почетак пропасти турског и аустриског царства и први угаони камен југословенској згради. Мојковац је апотеоза Црне Горе; ту је кулминирало црногорско јунаштво, Црна Гора попела се до звијезда и њено небо постало југословенско, њен крв југословенски крв.— Оживотворила се идеја у прокламацији ратној краља Николе, **да води Црногорце и по трећи пут за слободу Српства и Југословенства.** Ту баш на Мојковцу Црногорци су задужили Српство

и Југословенство за сва времена, дочекујући на своја прса навалу многобројног непријатеља, а својим леђима потискујући сможднене остатке српске војске, не дозволивши непријатељу, да Србија збиља „постане једно гробље“, како извештаваше Фон Макензен цара Виљема.

Али, авај! — Док на Мојковцу, Беранама, Грахову и Троглаву Црногорци копају гроб за гробом себи и непријатељу и бадњаке преливају својом крвљу, да оставе потомству спомен, дотле пада Ловћен, симбол српске слободе; пада крвави пријесто, крвави камен, са кога су се азијатске заставе у неповрат враћале крваве и покуњене; пада Цетиње — огледало Србиново, да кроз који дан пане алем камен у српској круни — вјечита, свесрпска и свесловенска мученичка Црна Гора. Руши се по први пут од њеног постанка мучна али славна тековина свих Црногораца, на срамоту савезничке, ту на домаку, флоте, и српске реорганизоване војске, које кликују Црногорци обавијени прахом и ватром из 600 непријатељских топова. Нико ни да чује. Само трче у помоћ Ловћену опет Црногорци: Кучи и Братоножићи, Ускоци са Мојковца сви крвави и тамо изгинули, Бјелопавлићи, Пипери и острошка бригада али је било доцкан: куле тврђаве Ловћена, Кук и Крстац, пале су. Драма Црне Горе је почела ту 27 децембра 1915, да се, по плану њених аутора, доврши на Крушевцу.

Вијест о паду Ловћена деморалише војску и народ. Ту вијест потенцирају клеветници са другом вијешћу: издајство краља Николе, јер је Ловћен продат. Залуду трчи краљ са два сина, да храбри Црногорце,—непријатељ узима Његуше, његово родно мјесто. Глад, студен, недстатак муниције чине своје: неред у војсци и дезорганиза-

ција. И херцеговачки одред поколебао се—отступа. Док краљ соколи Црногорце, претсједник владе Мијушковић и шеф штаба, српски пуковник Пешић дуго разговарају—вијећају. Резултат вијећања, који Мијушковићу сугерира Пешић: непријатељу тражити примирје. Слажу се обојица у томе: Пешић, под изговором да спаси Црну Гору од несреће Србијине, хоће да спаси остатке српских армија; Мијушковић да добије у времену, ради извлачења црногорских трупа из аустриских канци.

29 децембра по повратку краљевом са фронта обојица као у хору предлажу краљу, да се тражи примирје. Пуковник Бабић погледује пуковника Пешића презриво. Краљ је тај поглед уграбио и чуди се. Уочио је тај Бабићев презриви поглед и П. Пламенац, бивши министар спољних послова, који ће дан доцније да тражи од краља, да Пешића окује, јер издаје Црну Гору. Сви Србијанци, присутни на Цетињу: министар Михаиловић, пуковници Пешић, Палигорић, проф. Радоњић, савјетују краља лично или посредно, називајући га светим краљем, да тражи мир. Пешић чак каже, да је то ствар владина. Краљ напослетку пристаје, али уз услов да тражење примирја не мирише на мир. Шаљу се два парламентара, два дворска официра у недостатку других. Истовремено се издаје наредба за евакуацију престонице. Министри вијећају и један по један напуштају Цетиње. Сам краљ оставља своју престоницу у глухо доба ноћи, иде кроз мрачне улице с малом пратњом, иде лагано, као да узима жељу и узео ју је . . . Долази у поноћ на Ријеку у свој зимни дворац. Повлачи се на починак.

У 4 сата 30 децембра на ногама је у соби за рад. П. Пламенац му прилази са ријечима:— Што урадисте Господару за име Бога?! Зашто тражисте примирје? И онако сте нападани и клеветани, и

сад ће Ваши непријатељи да ликују!—Пуковник Бабић, који је чуо нешто од ових ријечи, пришао Пламенцу, стиснуо му руку и рекао:

— Тако, г. Министре, спасите овог честитог старца—показујући руком на собу у којој је краљ био—од издајника. Сад је Пламенцу био јасан онај презриви и мрски поглед Бабићев упућен Пешићу. Зато у путу од Ријеке до Крушевца тражи, да краљ затвори и окује шефа штаба Црногорске врховне команде српског пуковника Пешића.

— Зар једног вишег српског официра да окујем?—у чуђењу пита краљ. Па то би био нечувени скандал! Како си пакостан! Бог ће помоћи мени и Црној Гори.—

Послије овог разговора ћуте и краљ и његов бивши министар иностраних дјела и као нијеми долазе на Крушевац.

Ту на столу, у дворцу Крушевац стоји 30 децембра одговор аустриске команде на тражено примирје: **да црногорска војска положи оружје и да се предаду српске трупе на црногорској територији.**

Краљ је задовољан оваквим одговором, јер овим Аустрија доказује његову исправност, доказује да је одвратна лаж,—прича о некаквом уговору између њега и Фрања Јосифа. Око стола, на коме лежи одговор аустриског ђенерала Вебера сједе влада и врховна команда. Вијећају дуго. Кроз ходнике дворца и около дворца виши официри и мноштво чиновника виших и нижих. Сви чекају нестрпљиво одлуку владе и врховне команде. Доцкан се отварају врата собе у којој вијећају. Резултат: примају се услови, само се тражи објашњење о полагању оружја. Краљ не прима одлуку владе и Пешићеву. Помажу га сердар Вукотић и бивши министар П. Пламенац. Јављају се двије струје: за

и против мира. Краљева против мира мања, владина и Пешићева за мир већа. Краљ почиње да губи популарност. Народ у таквим тренутцима не може трезвено да мисли. Бивши министар Бакић каже краљу: ако закључите мир, благосиљаће Вас 85% српског народа сад; а ако Савезници побиједе, проклињаће Вас — математички парадокс — 150% српског народа.

Влада не одустаје од тражења мира, краљ Никола не попушта, пријети да суспендује Устав. Влада тражи да краљ иде из земље и краљево овлашћење на основу чл. 16 Устава, да га у земљи заступа. Краљ не пристаје. Опет сједница владе под претсједништвом краљевим. Дуго вијећају. Долази до драматичних сцена између краља и министара. Краљ напушта сједницу. Главни јунак драме уморан је. И сви министри. Али и по трећи пут вијећа се. Овога пута само министри. Вијећају до доцкан у ноћ, да, изишавши из собе, предају дежурном официру писмо, да га што прије предаде краљу. То је била оставка владе коју смо навели, а у којој стоји, **да дају оставку, пошто краљ неће да тражи мир и остане у земљи.**

Примивши оставку, краљ ју је хтио уништити, али се у задњем тренутку сјети, да је и то документ његове исправности и части.

Краљ је без владе. Позива Пешића, који савјетује краљу исто што и влада, али не с намјером, да спасе Црну Гору ропства, него да краљ и Црногорци не отступе и буду на Солунском фронту. Пешићева је намјера, да Црногорци са својим краљем никако не избјегну, него да пану у ропство, да окаљају своју славну прошлост, јер се на прошлости зида будућност. А будућност је неизбјежно јединство двије српске краљевине. Само то јединство не смије да буде под династијом Петровић —

Његош и Црна Гора не смије бити Пијемонт, а то би могло да се деси сад, ако црногорска војска и њен краљ компактни, непобијеђени остану. Пијемонт је Србија, и то мора да остане. Зато ривал у томе треба да нестане, па и под цијену његове части и слободе. Тако Пешић према „Ратнику" резонује и савјетује краљу да тражи мир. Краљ ни овога пута неће. Али Пешић наваљује на краља, не да му цијелу ноћ између 30 и 31 децембра да почине, да спава. Поноћ је прошла, а не спавају ни Пешић ни краљ. Пешић га увјерава да је војска сва растројена и да је Цетиње пало. Вара га, јер је Цетиње тек 1 јануара пало. Пешић га увјерава да и Пашић то савјетује, а руски и српски посланици казали: тражите мир; талијански: то је ваше право; француски и енглески, да немају инструкција од својих влада.

— Питај Пашића, — на то ће Пешићу краљ рећи. И хоћу да ми дате тај Ваш предлог написмено. Ја сам стар човјек, а Ви још млад.

И Пешић у један сат па у 6 сати по поноћи има дуг разговор на телефону са Пашићем тада у Скадру. Потом нешто пише и предаје то краљу. То је његов фамозни рапорт О. Број 9034 од 31 јануара, који смо већ навели, а у којем каже, да треба тражити мир, јер војске више не постоји. Од битке на Цареву Лазу не може бити ништа, иако му је ту идеју прије два дана сам он (Пешић) сугерирао. Предлаже услове мира:

1) Стање као и прије рата.

2) Не хтједне ли то непријатељ примити, уступити му Ловћен и исправку границе.

3) Не хтједне ли то уступити и Цетиње.

4) Напослетку цијелу територију коју је **у тренутку обуставе непријатељства заузео и све оружје спалити.**

Ове услове Пешић предаје, пошто је краља наговорио да тражи мир у 7 и по сати 31 децембра 1915. Кад је краљ примио и прочитао те услове, сјетио се ријечи Пламенчевих: треба оковати, Господару, Пешића, јер ради о глави и части твојој и Црне Горе. Сјетио се, али је било доцкан. Зашто је, пуковник Пешић цијелу ноћ наваљивао да краљ тражи мир? Краљ је, примивши акт о оставци владиној, намјеравао сјутрадан, повјерити састав кабинета сердару Ј. Вукотићу — П. Пламенцу, који су подржавали краља. Пешић је то знао, као и то да Савезници још не превозе српску војску за Крф. Она се сва налазила од Подгорице до Љеша, неспособна, да се одупре непријатељу, који надире обалом мора. Нашто им све муке претрпљене, ако буду сада заробљени. Мир, иако нечастан, Црне Горе са Аустријом спашава све то, зато и предлаже овакве срамне услове за мир: **даваЛовћен и Цетиње непријатељу.**

Влада је преко парламентара послала ноту команданту аустроугарских трупа, у истом смислу као што је краљ послао цару и краљу Францу Јосифу. Та депеша гласи:

— Пошто су Ваше трупе данас заузеле моју престоницу, црногорска влада нашла се у нужди, да се обрати царско-краљевској влади, да би добила прекид непријатељства и мир са државама В. Величанства, молећи Вас, да се заузмете за частан мир доследан угледу једног народа, који је некад уживао Ваше благоволење, Ваше уважење и Вашу симпатију.

— Ваше племенито и витешко срце, надам се, неће му нанијети понижење, које не заслужује.—

Стари краљ је, дакле, био савладан, и потражио је мир, али је у души био ријешио да га никад потписати неће, док се руске заставе побједоносно лепршају на Карпатима.

Освиће нова година, најстрашнија од постанка Црне Горе. Краљ не прима честитке. Са стране је добио једино честитку руског цара, чије су ријечи болно одјекнуле у његовој души.

2 јануара нестрпљиво се чекају одговори цара и краља Аустро—угарске и његове врховне команде. Око подне одговор је био ту:—Чим услови буду испуњени (положено оружје и предати Србијанци) непријатељства ће се обуставити, ц. и к. влада именоваће пуномоћнике да на Цетињу преговарају о миру са црногорским пуномоћницима.

Ово је био одговор војске влади, а царев одговор краљу Николи гласио је:

— **Мило ми је што је В. Величанство изјавило, да је готово обуставити отпор, који је сада некорисан. Услови обуставе непријатељства изложени су од стране заповједника моје војске. На захтјев црногорске владе поменути заповједник предаће одговор моје владе.—**

Ти услови су били:

1) Предаја српских трупа, које се још налазе у Црној Гори.

2) Безусловна предаја црногорске војске, свију њених организованих јединица и оружја.

3) Аустро—угарски гарнизони ће боравити у Црној Гори за вријеме рата.

4) Предаја свих саобраћајних средстава Аустро—угарској.

5) Слободан пролаз аустриских трупа за Арбанију.

6) Непријатељства се прекидају у 2 часа по подне 3 јануара.

Овакви услови свакога су запрепастили, па и највеће присталице мира.

Непријатељства су прекинута, и као да се осјећа мало олакшање, али је већ почела анархија у земљи. Црногорска војска се расипа, а непријатељ напредује, нарочито у правцу Бара — Бојане. Хоће да прекине отступницу, јер ни сам непријатељ не вјерује у искреност тражења мира. Иако су услови мира претешки, ријеч: мир дража је од ријечи: рат већини—у војсци и народу.

На Виру, у Подгорици и Бару нереди и пљачка. Краљ шаље тамо П. Пламенца, да охрабри Црмницу „душманску гробницу".

4 јануара аустриски парламентари доносе објашњења о испуњењу услова мира. То објашњење изазива још веће запрепашћење: Аустрија тражи и принчеве, који су командовали у рату, тражи, значи, краља и књаза Петра у ропство. Ово не смије и неће нико да прими. Пешић је дао оставку, опозват од своје владе. Нешто нечувено! Од прекјуче је шеф штаба црногорске врховне команде сердар Ј. Вукотић. Он одговара аустрискоj команди, да никад Црногорци неће примити тако безочне и понижавајуће услове за мир—радије ће сви изгинути. Врховна је команда, а сад и влада за продужење борбе до краја. Бијечају: влада и врховна команда и одлучују да војска отступа ка Скадру, да се одмах упути командантима одреда дневна наредба у том смислу; народу и војсци прокламација; да се пусте кажњеници, да иду у своје јединице; да претсједник одмах иде да тражи склониште у иностранство за краља и краљевску фамилију и владу; да краљ са фамилијом одмах отпутује за Скадар и даље, да не би пао непријатељима у руке.

Краљ је врло расположен и изјављује, да ће он поћи кад види да је најзгодније, а да краљица и претсједник одмах отпутују.

Напушта краљ сједницу и иде у своје одаје.

Спрема се. Опасује сабљу Немањића, коју му је 1867 цар Александар II поклонио. На глави му круна у брилијантима, о врату Ђорђевски крст и орден Петровић—Његош; на прсима лик Обилића. Тако опремљен иде у Подгорицу, да одушеви народ и војску за даљу борбу и отступање. Оближња војска пристиже. Краљ је храбри, а потом се враћа на Крушевац. Аустроугарски аероплани крстаре над Подгорицом и изнад дворца на Крушевцу. Краљ, који је држао сједницу са министрима, зове краљицу, да се склони на сигурније мјесто. Она неће, јер јој је, каже, најсигурније пред иконом Св. Богородице, којој се моли за спасење краља и Црне Горе. Јављају телефоном из Никшића, да су тамо аероплани бацали бомбе и да има рањених и погинулих 150. Увече тог дана одлази краљица са својим кћерима, којој краљ препоручује да не иде у италијански двор, јер га Италија није помогла. С краљицом иде министар претсједник Мијушковић. Те исте вечери иду српски пуковници Бабић и Пешић, шеф штаба црногорске војске. Оставља Пешић своју војску и Црну Гору, чији је сердар, у тренутку кад ова хоће да продужи борбу. Нечувен примјер! Издајство коме нема равног.

5 јануара 1916 краљ рано шаље свог министра правде и заступника министра претсједника, да доведе Бјелопавлиће, и да им се извине у име њега, пошто их је изгрдио дан прије због нереда и убиства мајора Лекића; да им каже, да их стари краљ зове да с њим иду на Царев Лаз да ту сузбију непријатеља или да изгину. Бјелопавлићима поручује стари краљ, да ће непријатељ само преко његовог мртвог тијела поћи напријед. Та је битка на Царевом Лазу краљу потребна, да заустави непријатеља, који напредује у правцу Подгорице,

да би омогућио санџачкој војсци отступницу. Ситуација се по подне погоршава зато у 2 и по сата по подне 5 јануара 1916 шеф штаба црногорске војске сердар Ј. Вукотић по наредби краљевој издаје наредбу повјерљиву број 69 цјелокупној војсци.

— Усљед ситуације створене на ловћенском и херцеговачком фронту, куда противник са много надмоћнијим снагама продире, те му се не може дати никакав озбиљан отпор—врховна команда и влада понудиле су мир Аустрији. Њена врховна команда понудила је услове. које није могуће примити.

Краљ се ријешио, а у споразуму са командом и владом и рачунајући у помоћ Савезника потоњу одбрану да дадне у Скадру. Не успије ли се ни ту, војска би се имала повлачити ка Драчу и доћи у везу са Савезницима, а одатле према развоју догађаја.

На основу оваквог стања ствари наређује:

1) Да санџачка војска и херцеговачки одред оставе на својим садањим фронтовима танки извиднички ланац, који ће одржавати додир са противником и постепено се повлачити, а са главнином одмах и дању и ноћу отступати к Подгорици;

2) Свакоме на најповерљиви начин објаснити, да ко неће да отступи за одбрану Скадра под горњим условима, нико га неће ни приморавати, него му је дозвољено остати код своје куће, али је већ јасно, која ће га судбина снаћи;

3) Ловћенски и которски одред и друга дивизија имају до нове наредбе остати на садашњим својим положајима и најупорније их бранити, како би дали времена санџачкој војсци и херцеговачком одреду, да отступи ко хоће. Нека команданти нађу начина да најхитније, а на најповерљиви начин

све горње саопште трупама и нека најхитније приступе извршењу овога.—

Затим је послао телеграм бригадиру Машану Божовићу, команданту Скадра:— Прекумите г. ђенерала Бојовића да пошаље један одред војске, да заустави дрско наступање непријатељске војске покрај мора док стигну васојевичке бригаде.— Пошто је дневна наредба телеграфски саопштена командантима: Јову Бећиру, Петру Мартиновићу, војводи Ђуру Петровићу и књазу Петру (овога је одред већ био растројен скоро сав), настаје припрема за полазак владе и врховне команде. Министри држе кратку сједницу, потом одлазе да нареде паковање архива. Сердар Вукотић издаје последње наредбе трупама, које бране Подгорицу.

Дивизијари М. Мартиновић и војвода Ђ. Петровић и други присутни виши официри савјетују краљу да крене за Скадар, јер је непријатељ свега десет километара од Бојане. Србијанци неће да бране прилазе Скадру. То исто савјетују краљу бивши министри: С. Вулетић, Љ. Бакић и П. Пламенац, које је краљ позвао да иду у његовој пратњи. Пламенац ће га пратити, друга двојица се извињавају болешћу и тешком фамилијом.

Али . . . . . револуција је ту. Политички противници краљеви и режима удружени са дефетистима, којих свуда у свакој земљи има, била она демократска или апсолутистичка, искоришћују незадовољство војника који придолазе у Подгорицу и још више повећавају пометњу. Све иде по унапријед спремљеном плану: омразити и дескредитовати краља, владу и војничко водство, па је јединство Црне Горе са Србијом готово . . . .

Цијелу ноћ између 5 и 6 јануара, цијеле те кобне ноћи, све је на Крушевцу, у краљевском дворцу и ван њега на ногама, спрема се: једни и

то мали број од краљевих тјелохранитеља да га прати у егзил, у изгнанство; други већи број напушта га. Дешава се све по неумитним законима судбине, историје и слабости људске. Наполеонов случај послије изгубљене битке на Ватерлоу обнавља се. Само што онамо његова гарда чини круг око свог цара и њен командант непријатељу подвикује: гарда гине али не да свога цара; а гарда краља Николе, изузев часних изузетака, напушта свога краља и пушта, да можда, кроз који сат његово старачко измучено тијело разнесу бомбе или прорешетају куршуми . . . .

6 јануара краљ је већ у четири сата изјутра у свом радном кабинету. Сам је. Хоће да пише прокламацију на народ и војску: народу да каже да иде из земље и да га окуражи, да не клоне у ропству, које је ту; а војсци да рече: ко је јунак за мном! Изнемогао је од тешког бремена година, од брига, од несанице, од узбуђења, јер напушта своју земљу, свој пријесто, свој народ, да их можда никад више не види . . . .

Дрхтавом руком ставља на хартији жиг својих мисли. Паметно његово чело, под којим се оваплотила свесрпска химна „Онам' онамо за брда она"; јуначко његово чело, које искова план, да на Вучјем Долу једног везира и две паше потуче, сада је наборано, бора се, јер му сузе запречују мисли. У прокламацији војсци између осталог пише:

— Да бих вам уштедио полагање вашег славног оружја, и да бих онемогућио предају избјегле браће из Србије душманину у руке, ријешио сам се да то моје очи не виде . . . .

— Који ме жели следовати, нека пође за мном, пошто ће Црна Гора бити само ондје, гдје ја будем. Јуначки синови Србије

и Белгије напустили су прије нас такође своја огњишта и отишли у иностранство за својим господарима. И од вас, који хоће нека иде за мном, да избјегне понижење и да не предаје своје у дугој борби за слободу окрвављено оружје непријатељу, чија је надмоћност само у броју.—

У писању га прекида његов министар правде Радуловић, који му саопштава, да су Бјелопавлићи готови да гину са краљем гдје год хоће, али да им промијени команданта . . . . Краљ га слуша, али га не чује. Пред очима му је изгнанство и ропство Црне Горе. Мисли: можемо изгинути сви на Царевом Лазу, али је резултат исти — преосталим у животу слиједи ропство. Понавља из више пута ријеч: Косово, и хоће да устане, али не може. Његов министар правде помаже му да устане, да га одведе несвјесно тамо, одакле се неће вратити, одакле се није ни Боабдил, краљ Гренаде, више вратио . . . По свим правилима драматског збивања: главно лице Крушевачке драме трагично ће свршити, али га гледаоци неће видјети.

Мало потом зове министре и каже им да буду спремни сваког часа када их позове да се крену на пут и отпушта их до по подне. Телефон јавља у подне да непријатељ несметано напредује ка Скадру. Ни узданица краљева — црногорски регрути — не могу да их зауставе.—Полазите, Господару, зароби Вас непријатељ; не дозволите, да једном аустриском, пуковнику стојите на мирно!— кажу му сви још преостали пријатељи.

Шаље се хитно по министра правде и војног, који су пошли да пакују архиве али они не долазе. Можда је њима овладала, психоза краљеве тјелесне гарде, која га оставља . . . Највећа трагич-

ност за једног суверена, кад му и гарда отказује послушност.

Затим краљ зове свога болесног сина Мирка. Одводи га у капелу и у присуству једног свештеника заклиње га, да не учини ништа мимо његове воље, него да и он иде с војском пут Скадра и још му нешто говори, али је то тајна и остаће тајном, ако дотичног свештеника неко не разријеши чувања исповијести.

Зове и другог сина Петра и наређује му да дође с владом и врховном командом, па наређује полазак.

Већ су четири сата по подне. Пет аутомобила са упаљеним моторима су пред вратима дворца. Излази краљ, узбуђен, оронуо, једва корача. Сједа у прва кола са бившим министром Пламенцем и својим личним секретаром; друга се једва попунише, а трећа, четврта и пета остадоше празна. Тешко је ићи, јер се пронио глас, да ће их бунтовници све побити у Подгорици. Савјетују краља, да пође другим путем.— Ако сам коме што крив, нека ме убије, али ја ћу кроз Подгорицу—одговара им он. Сердар Вукотић плаче, а министар унутрашњих дјела Р. Поповић такође тронут каже краљу, да је дао последњи ретуш краљевим проклamацијама на војску и народ. Обојица љубе краља у руку и — краљ је учинио први корак на путу у изгнанство, у туђину, у неизвјесност . . . . Последње краљеве ријечи које је изговорио, упућене Јанку Вукотићу, биле су: — **Ако Србијанци буду бранили положаје дуж Бојане, како су ми обећали, ја ћу се вратити сјутра да окушам стару срећу на Царевом Лазу.**—

Ноћ је већ када краљ долази у Скадар. Отсиједа у стан гувернера Скадра, војводе Б. Петровића, свога рођака. Зове све старешине у Скадру и начелника штаба српске војске Бојовића и моли га да српска војска чува одбрамбене положаје око Скадра, док Црногорци отступе. Бојовић саопштава краљу наредбу своје владе за хитно отступање, још те ноћи. — Зар ћете и по други пут да ме под Скадром оставите на цједилу — одговори му краљ прекорно и отпушта Бојовића негледајући га.

Освануо је 7 јануар. Над Скадром крстаре аустриски ареоплани. Последње српске трупе напуштају Скадар и околину. Краљ зове преко телефона сердара Вукотића, да што прије хита с војском у Скадар. Али Вукотић не чује. Узима војвода Божо слушалицу и понавља краљеве ријечи. Опет Вукотић не чује. По трећи пут узима у руке слушалицу Мирко Мијушковић, министар финансија на расположењу, и каже Вукотићу: — Господар заповиједа, да што прије хитате с војском за Скадар. — Овога пута је сердар Вукотић чуо и одмах наредио бригадиру П. Мартиновићу, вршиоцу дужности команданта санџачке војске, да хита у Скадар и „даде руку помоћи бригадиру Машану Божовићу", команданту Скадра.

Али што бива?

Одмах по одласку краљевом 6 децембра 1916 у 4 сата по подне, три преостала министра добивају телеграм барона Бурјана, министра спољних послова Аустро-угарске, **да ц. и к. влада не намјерава понизити јуначки црногорски народ, него да ће га при преговорима о миру поштеђети од свих понижавајућих захтјева.**

И док краљ очекује војску, и спрема се да иђуће ноћи настави пут за Медово и даље у иностранство, три преостала министра охрабрени Бурјановом депешом, а под притиском нереда који се повећава придоласком војске у Подгорици, преузимају Краљевску власт противно 16 чл. Устава.

Историја се понавља. Наполеонов министар Фуше исто је учинео и довео Луја XVIII на пријесто. Затим министри лансирају на црногорску војску и народ прокламацију:

— Послије једногодишњих крвавих ратова у 1912 и 1913 години Црна Гора би приморана, да у 1914 години уђе у овај страшни и крвави рат. Била је исцрпљена и неспремна, али је морала ући, јер није смјела бити издајник према братској Србији и вјековној заштитници Русији.

— Црногорски је војник издржао јуначки и славно у овој неравној борби, **лишен скоро свих најнужнијих средстава пуних 18 месеци.** Напослетку морао је подлећи сили. Непријатељ је прегазио већи дио земље и пријети да силом прегази остатак. Настали су судбоносни дани, који су приморали Њ. В. Краља, да напусти земљу. Његова влада остала је у земљи и на основу 16 чл. Устава узела управу земље у своје руке.

— Саопштавајући ово црногорској војсци и народу, Краљев. влада изјављује, да ће до краја остати у земљи и предузети све мјере, да олакша судбину војске и народа. Да би могла у томе успјети Краљ. влада препоручује војсци и народу, да остану мирни, да обдржавају ред и поредак, и и да покажу на тај начин свакоме па и непријатељу, да има посла са просвећеним народом, а не разузданом руљом. Овакво поступање наше војске и народа биће од највећег утицаја на даљу нашу судбину.—

Министар војни једновремено издаје наредбу сердару Вукотићу број 412 од 8 јануара 1916 у којој каже:

— Пошто је Њ. В. Краљ Господар отсутан из земље, то је Краљ. влада на основу 16 чл. Устава предузела власт и ријешила да се војска разиђе са паложаја, те према томе војска више не постоји.

— На основу овога и Ви се разрешавате од дужности начелника штаба врховне команде и стављате се на располажење Њ. К. В. Књазу Мирку".

Као што се види из наведенога, преостала три министра омели су црногорску војску да покуша отступити, и увели је у капитулацију, оног истог дана и часа чим је краљ једном ногом био на туђој територији, па су према томе, одговорни заједно са пуковником Пешићем као што смо утврдили, за онакви слом црногорске војске.

Остаје као утврђено, да је пад Црне Горе стратегиски а поглавито политички акт П. Пешића, агента српске владе као што је сам Пешић признао а саучесници су му: црногорски дефетисти и бунтовници и три црногорска министра, који су из заблуде, малодушности, и страха од побуне против—уставно приграбили краљевску власт и учинили акт невјерства према краљу Николи и црногорској војсци, а никако према Савезницима и српској ствари, јер су сви три министра цијелим својим животом и радом ноторни родољуби и велики патриоте црногорски и српски били, а ђенерал Вешовић и један од најхрабријих војника и војсковођа нашега времена.

Непријатна нам је ова констатација, јер је писац ових редова с једним од њих лични и с двојицом и политички пријатељ, али историја хоће истину, и „више љубимо истину од пријатеља Платона". У штампи се водила дискусија, и још данас се расправља о начину поласка пок. краља Николе из Црне Горе. Његови непријатељи тај његов полазак називају бјегством и издајством свога народа и војске.

Међутим из нашег објективног излагања, према званичним документима и забилешкама неколицине, које су нам стајале на расположењу, као и из објаве трију министара народу и војсци, резултира, да је краљ Никола напустио Подгорицу тренутно не само са знањем, него на наваљивање владе, официра и цијеле његове онда околине, из простог разлога, што се није могла успјешно успоставити демаркациона линија између наше и непријатељске војске на сектору према Подгорици и Бојани благодарећи разорној акцији са стране и што је краљ сваког часа могао постати роб.

Ово утврђујемо и из ријечи ондашњег министра војног Вешовића који је са балкона зграде свога министарства 7 јануара два пут у присуству двојице својих колега: Радуловића и Поповића, рекао сакупљеном народу и војсци:

— Рекли смо краљу да иде и изнесе круну Ц. Горе да бар он не би био заробљен, а и ми ћемо за њим, ако нам непријатељ не прекине отступницу.—

Два српска краља — ђедо и унук на путу изгнанства

Cum subit illius tristissima noctis imago — када ми на ум пане најжалоснија слика оне ноћи — овако Овид, велики римски пјесник почиње у хексаметру и пентаметру наизмјенично своју последњу ноћ у Риму, прије прогонства свога из Рима . . . .

И ноћ од 7 јануара 1916 једна је најжалоснија . . . . . Те ноћи крећу се једне кочије од Скадра за Медово, у којима су упрегнута два ослаба коња врана, управљана мјесечевим зрацима. Одмах уз њих јаше или корача омања пратња нечујно и

тужно. И коњи без зора и фрке, и пратња нијема, као и цио крај, кроз који се мала поворка креће, као да неће да ремете мир једног погруженог старца у кочијама, коме наизмјенично, али нечујно нешто овда-онда говоре његова три садруга у кочијама. Изгледа, да га тјеше редом, заклињући му се на вјерност и говоре: et exulis exul ero . . . . . (и изгнаника поданик ћу бити). Ни то, ни студена, јануарска ноћ, ни лаки топот коња, ни прасак у даљини негдје брзометке, не покрећу из дубоких мисли овог седамдесетпетогодишњег старца. Брзином муње у његовом мозгу мијењају се преставе:—Давно је то било, прије пола вијека, када од 19 година старости сједох на пријесто мога стрица; побјеђивах везире царске и паше: Омера Османа, Мухтара, Сулејмана и Есада. Побједа над последњим овај ми пут даде, иначе бих обновио стару црногорску славу на Царевом Лазу или доживио Лазареву судбину и Косово. Боље би било: Владислав пољски и Лазар српски мријети неће докле сунце гријe. Зашто ми не дадоше?! Ах, Пешићу, Пешићу, бјелогорски сердаре! Учиних те витезом мога ордена, сердаром једног племена и повјерих ти убојну снагу мога краљевства и опет ме остави, изневјери! Заведе ми војску за „Голеш планину", у ћор—сокаку подгоричком и данилоградском, па побјеже! Што ти је криво било на другог српског краља? Знам, да мријети нећеш, али не по добром, већ по рђавом гласу у очима Црногораца!

— Али ће ипак Црногорци избјећи. Пробиће гвоздени обруч непријатељев и поћи за својим краљем. Хоће. Али ко зна? Хлеба немају ни фишека, а голи, боси, крвави и уморни. . . . И воља и снага и храброст имају своју границу. Ах, зашто написа мој стриц: муж је бранич жене и дјетета, народ бранич цркве и племена! Наше је племе пало,

и црква. Браниће своју нејач и фамилијарну част и неће доћи. Па нека их, њихов краљ им опрашта.—

Док се тако са собом разговара старац у кочијама, стари, први и последњи краљ Црне Горе Никола I. на путу у изгнанству, кочије стадоше на пристаништу у Медови, последњој стопи његова краљевства. Излази краљ из кочија скрхан душевно и физички. Још је ноћ, сад без мјесеца и хладнија—хладна као што је хладно у срцу краљевом и у души. Нема дочека. Само команданти пристаништа: српски Недић и црногорски Радовић рапортирају, кратко, војнички стање на пристаништу. И уводе га у једну малу, скромну чиновничку собу да се одмори. Тајац је. Гробна тишина, сем што се чује удар морског таласа о зидине пристаништа. Сви присутни Црногорци занијемили. Осјећају тежину свога краља. и свог положаја, Нико ни да пита што је с црногорском војском и с Црном Гором, а сви желе чути, јер су им тамо њихови мили и драги, њихова дјеца и браћа. Краљ је то прочитао на њиховим лицима па рече:— Наредио сам да војска отступи за Скадар и даље за Арбанију. Ко отступи, биће превезен преко мора и биће му као мени.—

Опет тишина болнија и дубља, јер: Црна Гора пада, народ остаје у ропству. Већ зраци јутарњег сунца милују промрзнулог од ноћног мраза старца, али то није његово сунце, сунце Црне Горе, му је зашло. Он је остарио, а рат ће бити дуг, а можда и интриге скрхаће у њему и оно мало старачког живота и остати у туђини непокопан а можда и осрамоћен од оних истих којима је добро чинио..

— Величанство, долази регент Србије Његов. Кр. Височанство Александар, — рапортира краљу његов ордонанс официр. Краљ се прену, оживје

и хтједе, да устане али сам не мога. Помогоше му и испратише у сусрет своме унуку. Дирљива сцена. Грле се. Ђед унука у лице и чело љуби. У очима обојице сузе.

— Ти си болестан?

— Сад сам добро, деда!

— Хвала вам много, мој деда, Вама и Вашим храбрим Црногорцима на јуначко држање приликом отступнице моје војске преко Црне Горе. Црногорци су се одужили Богу и Српству заувијек.

— То је била наша дужност — одговори му ђедо.

Сједоше затим на двије обичне столице на пристаништу, на обали Медованског залива. Ту предстолонаследник Србије претстави своју пратњу ђеду:

— Ово је генерал Степановић, познајете ли га?

Познао га је краљ Никола и видјевши га без војске рече му:

— Велики војсковође остају велики и кад изгубе једну битку. Иако морамо напустити наше отаџбине на овај начин, убрзо ћемо се вратити моћнији, јер је то српски народ из обје краљевине заслужио. Не губимо наду и вјеру, јер нас је вјера увијек спасавала. Препатићемо још много и Бог зна ко ће све ово преживјети, али ко преживи биће срећан, јер ће се остварити снови толиких генерација: ослободиће се и ујединити Српство, а вјерујем и сви Југословени да ће доћи под заједнички кров наше заједничке државе Југославије.—

— Дај Боже, Величанство, али су слаби изгледи — одговори Степановић.

Потом су се пратње обојице владара удаљиле за неколико корака, а они остали у фамилијарном разговору, у разговору који се није чуо усљед ниског тона њихових ријечи и топота цокула србијанских војника, који испред њих утоваривахуу на лађу нешто преосталог артиљериског материјала.

Било је већ једанаест сати када један парни италијански чамац кружно приступи пристаништу. Хитро изађе из њега талијански, марински официр. Дубоко се поклони са руком на поздраву, предаде краљу Николи једно писмо, а овај, прочитавши га, рече својој пратњи да буде спремна за полазак. Устадоше оба суверена. Упутише се, руку под руку, — ђед наслоњен на руку унукову, — ка чамцу, који ће их одвести на талијанске торпиљере Бронцети и Анимозо, поздрављени с пушком „пред прса“ од једне чете црногорских регрута.

Сунце је већ било на полу неба када Анимоза подиже котву и однесе свом брзином краља Црне Горе и Брда, да га више не поврати завичају његовом ни мртва, а Бронцети поврати на позив војводе Бојовића регента Србије међу побуњене његове војнике, да их одведе на острва Вид, Крф и Казерту и даље на Солун...

Дошавши краљ Никола у Бриндизи — Италија, упутио је Јанку Вукотићу депешу:

—Поново наређујем да се непријатељу даде енергичан отпор. У случају отступања слиједујте путем србијанске војске, а надлежне власти о томе су извештене. Исхрану ћете добити у Медово и даље. Књаз Мирко, Ви и министри, који су остали неможете водити ни с ким никакве преговоре. Француска ће нашој војсци у свему помоћи као и србијанској. Ни у ком случају не смију тамо остати књаз Мирко и министри. —

Али прва вијест, прва новост, страшна и судбоносна, када је краљ Никола стигао на савезничко и пријатељско, италијанско тло био је телеграм из Подгорице сердара Вукотића, шефа штаба црногорске врховне команде:

— Господару, ја ти и војска твоја не можемо више доћи. Три твоја министра приграбили су краљевску власт и разријешили ме дужности начелника штаба врховне команде; војсци наредили да одложи оружје и пође својим кућама. Пала је Црна Гора пао је твој народ у ропство и твоја војска. Ја с њом остајем.—

Краљ Никола — Карађорђе, чудна подударност у трагичном завршетку ових двају највећих Срба и највећих мученика за свој народ: пред навалом непријатеља напуштају своје државе, да их више никад не виде, јер „народ“ неће њихов повратак..... Бојати се да таква „народна“ благодарност не буде кобна!

САВЕЗНИЧКА ШТАМПА
КЛЕВЕТА ЦРНУ ГОРУ

Ми смо већ чињеницама доказали: како је и зашто Ловћен пао и да за пад Ловћена носе одговорност Савезници, а на првом мјесту српски официри, који су сачињавали црногорску врховну команду. Узроци пада Ловћена били су онда познати, па ипак непријатељи званичне Црне Горе, а при том Савезници, лансарали су вијест, да је пад Ловћена и отуд Црне Горе политички акт краља Николе. Ту вијест у савезничку штампу и код влада савезничких протурили су били они за које се Црна Гора жртвовала. Ту вијест и данас подржавају ти исти људи, као што видимо из књиге армиског ћенерала Милана Ђ. Недића „Српска војска на Албанској Голготи".

Неко би можда рекао: та коју су вајду имали ти људи и имају, да тако нешто причају, ако то не би била истина?

Ми смо већ указали на страници 20, на сталну суревњивост између династија и влада Србије и Црне Горе у наслову: Зашто је и како Ц. Гора била напуштена у ово доба. Лансирана прича током рата и стално подржавана од непријатеља Црне Горе споља и изнутра, да је продат Ловћен, нашла је тобож, потврду у „женској одбрани" Ловћена коју је припремила званична Црна Гора. Пешић напушта црногорску војску, која је „заведена за Голеш планину" његовом кривицом; Љубо Михаиловић српски министар на Цетињу напушта црногорски двор и владу, јављајући Савезницима да је Црна Гора издала и томе слично.

Ту вијест, разумије се, демантовали су чињеницима: П. Пешићу „Ратнику", Л. Мијушковић претсједник црногорске владе преко Авасове агенције 11 фебруара 1916 и Андрија Радовић, министар финасија преко „Идеа Националe" 4 фебруара, износећи и један и други и трећи тачно стање ствари, а то је, да су: Пешићеве наредбе, Србијина несрећа и немарност Савезника изазвали пад Црне Горе. Та изјава Мијушковића гласи:

—Да би се учинио једном крај злонамјерним непријатељским вијестима, од великог је значаја да тачно претставимо држање Црне Горе. Потпуно је тачно, да се затражило примирје, које је, у осталом, било одбијено, али једино у циљу да се извјесним удаљеним одредима омогући, да могу доћи у помоћ онима на другом фронту јако пострадалим трупама, као што је тачно и то, да су одмах за тим били отпочели у истој намјери преговори о миру. Аустро-угарски услови који су свакоме познати, били су, наравно, одлучно одбијени. Краљ. фамилија и влада, хитно су затим напустили земљу, како неби пали у руке непријатељу. Да би оне десетковане и усљед напора и лишења хране изнурене несретне црногорске трупе за крајњи отпор охрабрио, морао им је краљ Никола оставити једног члана своје куће и три члана владе.

— При искрцавању на италијанско земљиште 20 јануара поновио је краљ телеграфски изричне наредбе команданту црногорских армија ћенералу Јанку Вукотићу, и то, на такав начин, који сваку двосмисленост искључује. Наређења су гласила:

1) Треба дати енергичан отпор.

2) Отступање има се извршити у правцу српске војске.

3) Нико и под никаквим изговором нема почињати преговоре о миру

4) Књаз и чланови владе имају отступити заједно са војском.

5) Пошто ће француска влада преиијети о свом трошку црногорску војску на Крф, предузеће исте мјере као и за српску.

— Присутност краља и његове фамилије као и шефа владе Мијушковића у Француској сачињавају најочитији демант инфамног одвратног протурања лажних гласова. Црногорски краљ, који је сада лишен престола, као владари Белгије и Србије, полаже, пошто је испунио вјерно и исцрпно своју дужност, судбину своје земље у руке својих савезника, увјерен у срећан исход борбе у којој он намјерава истрајати.

— Апстрахујући од тачног извођења ових наредоба, краљ и законита влада, који су се данас склонили у француској, нијесу одговорни за оне мјере које су биле предузете послије њихова одласка од 20 јануара, и које су доцније вршене под притиском завојевача, ма од кога оне потицале.—

Са овим доказаним чињеницама Савезници су се задовољили. Чак је Сонино, министар спољних послова краљевине Италије онда признао, „да је **сумњичење Црне Горе неправедно и да јој Италија није могла, помоћи ни енглеско-француска флота у Јадранском мору, услед деликатне ситуације Савезника на ратишту уопште, и ако је краљ Никола ту помоћ неколико пута тражио.**"

Видјевши влада Србије да нијесу за овај пут упалиле интриге непријатеља Црне Горе и да је краљ Никола примљен у Француској гостољубиво, она је наредила своме министру Љубу Михаиловићу да се поврати на црногорски двор и преузме функције као опуномоћени министар.

Рекло би се да су изјаве: Мијушковића и руског отправника послова Обнорског учиниле крај безочној вијести, протуреној код Савезника, да је пад Црне Горе политички акт краља Николе. Па ипак краљу Николи и његовој влади није било дозвољено у Француској мјесто становања по његовој вољи, већ му је одређена варош Бордо, а мало доцније сам Париз — Неји на Сени.

Интриге противу њега и званичне Црне Горе тињале су током цијеле 1916 године, чак су покретани преговори о уједињењу између влада Србије и Црне Горе. Основа за те преговоре била је: политичка, војна и финансијска унија између Црне Горе и Србије, на коју је званична Србија привидно пристала, али је закулисно радила и даље помоћу Црногораца, противника краља Николе, да овога дискредитује морално и материјално код Савезника и у очима Црногораца. Долази Крфска декларација чији су творци југословенске избјеглице из Аустрије и српска влада. Та је декларација једна врста привременог устава будуће заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића. По тој декларацији укључена је Црна Гора, ма да она немаше, свога претставника у одбору за израду те декларације. Ово је био први атак на суверенитет Црне Горе и осјећаје Црногораца: да се о њима рјешава не питајући их.

Црногорски званични претставници нијесу, разумљиво је, примили овај „Крфски статут" за уједињење Југословена, него су на то одговорили, да ће то одлучити југословенски народ преко својих слободно изабраних претставника. Овако је одговорила влада краља Нилоле, али једна група Црногораца на челу са А. Радовићем прима Крфску декларацају у погледу Црне Горе. Ова група об-

разује „Црногорски одбор за народно уједињење“ уз моралну и материјалну потпору Србије. Од овог часа имамо двије црногорске владе: владу краља Николе и владу А. Радовића. Десило се оно што, ваљда, не можемо наћи на другом мјесту и у другој држави: да један дугогодишњи министар и први министар, не само напушта свога краља због размимоилажења у питању уједињења, него се прима и дужности да организује „Одбор за уједињење“, коме ће бити дужност да краља Николу претстави издајником Српства и Савезника, зато што краљ Никола и његова влада хоће споразумно а не насилно уједињење, Црне Горе и Србије. Одмах послије формирања „Одбора за народно уједињење“ почетком 1917 године распламтјела се борба ријечју и штампом између овог одбора и владе краља Николе. Клеветама противу краља Николе дириговао је српски министар у Француској Миленко Веснић.

Савезничка штампа, а нарочито француска, повела је мрску и клеветничку акцију противу Црне Горе, претстављајући ову, успркос свих доказа њене вјерности, лојалности и племенитих жртава, поднесених за савезничку ствар, као издајника Савезника. У овом клеветничком послу ни мало достојном, рекорд је постигао „Журнал де Деба“ субвенционисан од Веснића. Овај је лист у прошлости служио за исте циљеве султанима на Босфору. Његов сарадник и политички уредник Огист Говен био је трубач ове кампање. Овај најамнички новинар и жалосни господин претстављао је опасност не само за Црну Гору него и за друге земље, па и за саму његову земљу, јер су многе неправде учињене за време рата и послије примирја, благодарећи његовом најамничком писању. Он је био стално у најамничкој служби посланику Веснићу у

Паризу. Ово утврђујемо из париске штампе од 21 јуна 1920, јер је то јавно доказао Андрија Прља отправник послова црногорског посланства онда у Паризу, на што Говен није реагирао нити Прљу тужио суду.

Интересантно је овдје напоменути неке од ових клевета:

16 јула 1917 „Тан“ под насловом: Ја оптужујем као Србин; „Журнал“, „Ексцелзиор“ и т.д. под насловима „Издајство Црне Горе“, публицирали су следећи коминике, који им је подастро М. Веснић:

— „Газета“, лист у Лозани доноси анализу једне брошуре на српском језику, у којој аутор износи неке тајне црногорске политике у европском рату. Према том српском писцу црногорска влада није спријечила све напоре Србијине. Званично, Цетиње бјеше у рату са Аустријом, а у ствари је то била прича: било је опћења међу противницима.

— Ловћенска афера доказала би на најочитији начин ову дволичну игру.

— Командант Ловћена, каже српски писац, син краља Николе књаз Петар, био је у сталном додиру са вишим аустриским командантима у Котору. Имао је чак телефонску везу. Црногорска је влада уосталом била у току недозвољених односа; али анкетом то није могло бити утврђено.—

Лако је разумјети овакво писање лозанског листа „Гезете“, јер је он био субвенционисан од Француске и Србије, па су зато све клевете и лажи противу Црне Горе биле оштампане у том листу, а по том прештампаване од париске штампе. Извјесни сарадници овог листа били су једновремено сарадници и „Журнала де Деба“ у Паризу.

2 јула 1917 под насловом „Црногорска заголетка“, париски лист „Тан“ објавио је:

— Преговори с непријатељем о миру показали су, како је званична Црна Гора вршила своју дужност према своме народу и до које је тачке била коректна према земљи; околности под којима су напуштени положаји на Ловћену доказују како се понашала према српској ствари; тражење сепаратног мира Аустрији депешом Ф. Јосифу и барону Буријану једновремено доказује начин, како се врши словенска дужност и дужност према Савезницима. Могућност побједе централних сила бјеше црногорским управљачима пред очима.

— Уосталом има већ десет година од када се запажају симпатије Цетиња за Беч и Софију.—

Али када су црногорски патриоте подигли глас против ових и оваквих лажи и клевета, и хтјели их демантовати, париска штампа, она иста која је донијела ове клевете, није хтјела примити одговор Црногораца. Тако исто 24 јула 1917 претсједник „Комитета црногорских избјеглица" Владимир Поповић, донио је лично уредништвима „Тана", „Журнала" и „Екселзиора" одговор, који је сам написао и потписао, а који је садржавао документа, да је „Црногорски комитет за народно уједињење" примио 500.000 франака од српског министра Веснића за ову кампању противу Црне Горе, Поповић се понудио, да то и пред судом докаже и открије извор и циљ ових клевета.

Нажалост уредништва ових француских листова одбише да приме овај одговор изјављујући, да они не могу ступати у конфликт са „Црногорским одбором за народно уједињење", јер је власт тако наредила и да они лично с презрењем прелазе преко тако срамног напада на част Црне Горе.

Једино париски лист „Француска" је обнародовао одговор „Комитета црногорских избјеглица".

Међу многобројним клеветама противу Црне Горе и њених званичних претставника налазила се и та, да је краљ Никола врло богат, и да је за вријеме рата примио милионе од Аустрије.

Међутим је познато, да је он умро у Кап Антибу—Француској, 1 марта 1921 као сиромах и да је водио један врло скроман живот, скромнији од једног буржуа француског или једнога од министара, који су га изневјерили. Краљ није имао ни свој ауто, а једноставност његовог погреба изазвала је презрење његових клеветника. Писцу ових редака лично је рекла црногорска краљица Милена: „Одбили смо понуду Француске да Господара сахрани на њен трошак. Продали смо наките фамилије те смо га сахранили". Том приликом је рекла и то:" И Веснић ми је послао „дирљиво" саучешће..... Колика перфидност! —додала је замишљено, послије мале почивке. Па онда: „Несрећном мом краљу и господару не би суђено, да умре у својој земљи и да види уједињење Југословена ..... коме је толико пјевао и на које је педесет година радно. Али „покољења дјела суде..."

Зашто је француска штампа клеветала Црну Гору?

Позитивно се зна, да су током 1916 и 1917 из више пута владе француске и енглеске преговарале с Аустријом о сепаратном миру.

Да би добиле овај мир двије савезничке владе су гарантовале Аустрији у ово вријеме њену територијалну цјелокупност. 22 августа 1917, француска је влада понудила Аустрији исправку њених граница на рачун Црне Горе, нудећи Аустрији Ловћен. Под истим датумом француска влада, као што се види из текста услова мира, поднесеног Аустри-

ји, резервише Србији остатак црногорске територије.

Документи, који доказују оно што смо горе казали, су оштампана под насловом: „Понуда сепаратног мира Аустрији". Њих је дао оштампати принц Сикст Бурбонски у Паризу, код књижаре Плон, улица Гарансијер бр. 8.

Садржај француске ноте предат аустриском делегату грофу Ревертери 22 августа 1917, којом нотом Француска нуди Аустрији Ловћен, гласи:

— Рат се може завршити германизацијом Аустрије, онако како Француска и Енглеска не желе, јер сматрају да би то било чисто на штету правих интереса Аустрије и интереса аустроугарских народа.

— Рат се може окончати и распадом Аустрије, а то није циљ Француске и Енглеске, упркос извјесних тврдњи без важности. Права будућност Аустрије, која би била симпатична Француској, била би она, о којој, изгледа, сања цар Карло. Јер према оном што је Антанта разумјела, племените намјере цареве иду на то, да своју државу учини федерацијом народа који су данас под његовом влашћу. Ова би федерација дала широку аутономију државама, које би се нашле груписане, и чија би форма одговарала демократским аспирацијама народа Аустрије.

— Самим тим сав антагонизам између нове Русије и Аустрије нестао би и провалија која је дијелила Аустрију од словенских народа била би поправњана.

— Пољска ослобођена и успостављена, лишена сваког антагонизма војничког према њеним сусједима на истоку, гравитирала би према дунавској федерацији и везала би се у толико природније и интимније са њом, да би њен (Пољске) први владар могао бити из куће Хабзбург.

— С обзиром на једну такву федерацију, Француска и Енглеска, далеко од тога да гаје какву предрасуду, указати ће јој своје симпатије тако, да ће склопити с њом прави савез, да јој олакшају пуни економски полет.

— У случају, кад би догађаји довели Аустрију да се одвоји од Њемачке, Француска и Енглеска би нашле за природну жељу Аустрије, да обнови свој утицај на њемачке народе, које је негда имала под својим водством и остварење ове жеље у мјери, коју Аустрија буде сматрала корисном, а према аспирацијама ових народа.

— Аустрија би могла тада рачунати на потпуну подршку Француске и Енглеске у сваком предузећу противу Њемачке.

— Француска ће се заложити за добре односе између Аустрије и Србије.

Исправке граница између Аустрије и Црне Горе су могуће;

— Треба настојати на реципрочну благонаклоност, чак на обострано повјерење између Аустрије и Француске.

. . . . . .

Србија ће поново ући у њене границе, које је имала крајем јула 1914. Њој ће бити дато једно пристаниште на Јадрану. **Она ће бити територијално уједињена с Црном Гором.**

(На ово примећује принц Сикст Бурбонски: **Ево још један народ, црногорски народ, којим се располаже прије но се сам јасно изјасни. Исти чин одиграо се са арбанашким народом 3 јуна 1917.**)

Као што видимо Француска и Србија водиле су кампању противу званичне Црне Горе и зато, што су се спремале за сепаратни мир с Аустријом, спремале се на Status quo ante bellum. Обје, дакле

и с њима Аустрија спремале се за мир на рачун Црне Горе.

Албанску Голготу, острво Вид, Болдогасон и Топлицу, то бесмртно и непобусано гробље разапете на крсту Србије, народ у Србији никад не би опростио њеним управљачима, кад би се послије онакве катастрофе повратили у намучену отаџбину празних руку. Требала је побједа или каква компензација, па да се могу повратити у отаџбину, да им се не „цвикују" карте при повратку, како је то јавно говорио у Солуну пок. Драгутин Димитријевић — Апис. Изгледи на побједу Антанте били су у то доба минимални: Русија револуцијом избачена из савезничког строја а Румунија побијеђена. Концесија, дакле, Аустрији треба да буде Ловћен и „Солунски процес", тај „најмрачнији кут у животу Југославије", како каже енглески публициста и професор, Ситон Ватсон, а компензација Србији остатак Црне Горе и излаз на Јадранско море. Ово је у оваквим приликама за званичну Србију било доста. Зато званични претставници Србије неће сад да преговарају са владом Црне Горе о начину уједињења Црне Горе и Србије. Шта више прекидају сваку везу са владом Црне Горе, и Пашић поручује „Црногорском одбору за народно уједињење", кога отворено помаже политички и финансиски:

— Уједињење Црне Горе са Србијом мора се (!) извршити, па било Југославије или не.—

Врши се пресија на краља Николу морална и финансиска само да абдицира у корист унука, регента Србије. Поручује му се и пише, да ако неће својевољно хоће као издајник. Отуд појачана прича о његовом издајству.

— Чекајте док се вратимо у наше отаџбине и ја нећу бити сметња уједињењу. Напротив, ја сам још од младости своје радио на уједињењу и пје-

вао му. То је циљ мога живота и као човјека и владара, — одговара престарели краљ Ц. Горе.

С друге стране црногорска влада 17 августа 1917 шаље српској влади следећу ноту:

— Судећи по извјесним изјавама и знацима, које од неког доба добијају израза и у јавности дало би се претпоставити, да односи међу двјема српским краљевинама и њиховим владама нијесу у потпуној сагласности са заједничким циљевима и интересима обадвије стране. Упуштати се у набрајање тих знакова и појава држим да је нецјелисходно у овим тако тешким и судбоносним часовима за цио српски народ. Тим би се могла само нанијети штета задатку који је вазда пред очима влади мојега узвишеног Суверена, наиме: радити свијема својима скромним силама у непрекидној заједници са владом братске Србије на остварењу завјетне српске мисли.

— Стално се држећи тог задатка, Ц. Гора је у овим великим историским данима вршила своју дужност савјесно, братски и српски. Нашем општем добру принијела је све жртве, које су од ње тражене и којима је могла располагати. Она је приправна и нове подносити. То је воља њенога Суверена, то је ријешеност његове владе.

— Ради тога влада Њ. В. краља Црне Горе чини овај корак код владе Њ. В. краља Србије, да би се споразумно са истом нашао згодан начин за продужење још тјешњег сложног рада, како би се везе међу двјема краљевинама истога народа поставиле на основицу, која ће бити корисна не само нама него и цијелом Јужнословенству. Крај овог великог рата, који наши моћни и племенити Савезници воде и за наше ослобођење, не би требало да затекне двије српске државе без унапријед сагласно утврђених погледа на њихове даље међусоб-

не односе као и на остала питања српске будућности, међу којима неоспорно заузима важно мјесто и ријешење арбанашког проблема, по признатом праву најближег сусјетства. Ни Њ. В. краљ Црне Горе, ни његова влада не желе да доцније због пропуштене прилике понесу прекор или терет на својој савјести.

— Излазимо пред краљ. српску владу са родољубивом жељом, да, у интересу свега српства и остале југословенске браће, која од наше заједнице много очекују, прихвати овај наш предлог за настављање и проширивање споразумнога рада и да нам изволи означити на каквим основама мисли, да би се што скорије могао постићи тај узвишени циљ. За ту сврху влада Њ. В. краља Црне Горе вазда стоји на расположењу.—

— Не може тако. Треба нам јединство још овдје у Паризу, па да се уједињени вратимо, иначе се немамо са чим вратити. Хоћеш, нећеш — мораш се одрећи пријестола црногорског — одговара се краљу Николи на предњу ноту.

И тако то иде све до уласка Америке у рат и до побједе Савезника, до побједе Црне Горе и Србије.

Сад би званична Србија, односно Пашић да се ретерира. Повратио би се на споразумно, путем уговора уједињења; не би хтио да се врши насиље на народ црногорски и краља Николу, пошто зна да је свак у Црној Гори за уједињење од краљевске палате до колибе. Пашић би хтио, али црногорски „унионисти“ око „Одбора за народно уједињење“ — забраздили својим интригама и сплеткама и сувише дубоко, па нема узмицања. Мора се напријед ићи, иначе ако се краљ Никола поврати, „унионисти“ долазе под удар закона. Могу и главе да одлете прије него се изврши споразумно уједињење. Неће успоставу Црне Горе, неће плодове њене побједе, њених мука. Нека буде Црна Гора и понижена и осрамоћена само да се краљ Никола не поврати. Зато ови „унионисти“ журе чим је солунски фронт пробјен, са кривотворним — лажним пасошима, у којима стоји да је „Цетиње округ Србије“, — журе преко Солуна за Црну Гору, на челу са два виша чиновника Србије, родом Црногорци и два одметнута црногорска министра од којих један уз пут присаједињује Берански округ Србији. Читава тевабија уз југословенску дивизију сручује се преко Чакора у измучену, услед трогодишњег ропства, Црну Гору и изграђује на „развалинама“ 16 чл. Црногорског Устава, нов закон, а на основу овог и нову установу са звучним именом „Велику народну скупштину“, монополишући претходно власт у Црној Гори и народна права у монополу дувана у Подгорици. Заиста симболично. Резултат је био 26 новембра 1918: да се Црна Гора (и Беранска нахија поново!) уједине са Србијом па што нам Бог даде, Србија и срећа јуначка!

Капитал француски позајмљен Србији, помогнут свесрдно од политичко-капиталистичке олигархије, оличене у српској радикалној странци, пропагирао је током цијелог рата за излаз Србије на море, не ради Србије, но ради себе, у случају сепаратног мира с Аустријом, као што је из истих разлога француски капитал, уз помоћ исте олигархије протагониста присаједињења Црне Горе Србији, нашавши у вазда идеалним Црногорцима (не сви у овом случају) извршиоце за то.

ДОКУМЕНТИ

о улози Црне Горе у Свјетском рату и о ситуацији у времену њене катастрофе сршетком 1915 односно почетком 1916.

Никола Обнорски бивши руски отправник послова на цетињском двору, по повратку у Русију, послије пада Црне Горе, дао је о улози Црне Горе у Свјетском рату, интервју „Новом Времену" у Петрограду 11 маја 1916. Он је казао:

— Пораз Србије је изазвао несумњиво и пораз Црне Горе. Пошто је војска Србије била сломљена, црногорска војска, остављена потпуно самој себи, није се могла одупријети више пута бројнијем непријатељу. Треба се потсјетити да црногорска војска бројаше једва 45.000 војника, и да је била више народна милиција. Али главни узрок, који је убрзо трагични крај црногорске војске био је недостатак хране и муниције. Русија је упућивала Црној Гори хране и муниције, али нажалост то није стизало на мјесто опредјељења. Највећи дио пошиљки потапане су од аустриских сумарена, а остатак пљачкан од Арбанаса у Св. Јовану код Медова. У Црној Гори није било никаквих резерви хране ни за војску ни за народ. Последње резерве су биле исцрпљене исхраном српбијанских избјеглица. Глад и недостатак ратног материјала утицали су на дух црногорске војске, која чињаше нечувене напоре, да се одупре једном непријатељу много већем по броју и модерно наоружаном.

— Прије свега Црна Гора бјеше сама себи остављена, без помоћи од стране Ср

бије. У новембру 1915 српска врховна команда издала је категоричну наредбу својој војсци да напусти Црну Гору. Ја пак лично не знам иницијатора ове наредбе. Овом наредбом прекинута је тијесна веза између српбијанске и црногорске војске у борби против старог непријатеља Словенства.

— Пад Црне Горе је био неизбјежан. Како се црногорска војска у отступању бјеше сконцентрисала у средини земље, аустриска војска успје, да се дочепа стратегиских положаја око Вир- Пазара, Тарабоша и Скадра. Црногорци се најпше окружени у једном притијешњеном положају, опкољени непријатељском војском. Тако њено повлачење би пресјечено.

— Поступак књаза Мирка треба сматрати као његову жељу да остане у земљи ради подизања морала код народа. —

Ђорђе Клемансо, бивши претсједник владе Француске публиковао је у своме листу „Оковани човјек" у јануару 1916, под насловом „Јединство акције" чланак у коме је поред осталог и ово казао, заступајући јединство командовања:

— Доказ за то очитује се и у факту што се Италија није заузела за одбрану Ловћена, потребног за егзистенцију пријатељске Црне Горе, а опасног у рукама Аустрије за слободу Јадрана, као ни исхраном српбијанске војске, у најгорим данима њене несреће.

— Ми сами, уосталом, тако болећиви према Српбијанцима, што смо учинили за Црногорце?

— Одавно Ловћен, снабдјевен обилно преисториском артиљеријом, чекаше да неко дође и узме га.....

— Чувена концентрација руских трупа у Бе-

сарабији, напуштена чим је почела, а да се не зна узрок, неодржана обећања Италије, која своју пасивност плати падом Ловћена, отварају Аустрији врата Арбаније, послије пада краља Црне Горе. . . . . Све ово зар није доказ у корист јединства акције?.—

Париски „Матен" 14 марта 1916, донио је чланак о улози Црне Горе по причању Француза, који су били на Ловћену:

— Наши колонијалци су јединодушни у признању, да су храбри Црногорци енергично бранили своју отаџбину, али послије пада Србије, мала црногорска војска од тек 40000 људи у почетку рата, увидје да су јој снаге малаксале. Она немаше више ни муниције ни хлеба ни артиљерије, и њен се фронт простираше на близу 300 км.. Ловћен, сматран незаузимљив, паде и он пред многобројном војском снабдјевеном батеријама далекобојним.

— Нешто топова, које је Француска била послала на Ловћен били су без ефикасног дјејства. **И поред свих тешкоћа, несрећна Црна Гора, измучена глађу, остаде до краја високо морална.—**

ДОКУМЕНТИ

из којих се јасно види да је црногорска војска спасла при крају 1915. српјанскy војскy од потпуне катастрофе и заробљавања.

Санџачка бојска: — 8 октобра (стари календар) непријатељ је напао на Дрини, између Вишеграда и Хума, али су сви његови напади одбијени. Више чамаца џуни војника потопљено је. Борба се продужава између Лима и Вишеграда.

9 октобра непријатељ је употребио на цијелој Дрини велику активност и узалуд покушао да на више мјеста пријеђе ову ријеку.

10 октобра непријатељ је продужио своје нападе на Дрини. Био је одбијен са губитцима, изузев на једној тачци близу Вишеграда, гдје је успио, да пређе са једним дијелом својих трупа. Борба се наставља.

11 октобра борба се продужује на Дрини и сви непријатељски напади су одбијени.

12 октобра борба се наставља дуж цијеле Дрине и сектора према Гацку. Сви непријатељски напади су одбијени.

13 октобра током цијелог дана непријатељ је био активан на Дрини, али без икаквог успјеха. Код Бишеграда је непријатаљ заустављен. Напад непријатељев код Гацка је одбијен.

14 октобра непријатељ је употребио на Дрини већу активност, већу но обично, али без успјеха. У правцу Вишеграда наше трупе послије једног енергичног напада заузеле су позиције Суха Гора-Добрун. Непријатељ је у овим борбама претрпио тешке губитке.

15 октобра током дана борбе су се наставиле на положајима јужно од Вишеграда на линији Суха Гора—Добрун. Резултат је још непознат. На Дрини артиљериска борба без резултата.

16 октобра непријатељ је обновио нападе на позиције Суха Гора—Добрун и заузео их. Наше су се трупе повукле на друге позиције остајући у додир са непријатељем. На Дрини жестока артиљериска борба без резултата.

17 октобра током дана непријатељ је почео нападати положаје Варда — Бијело Брдо.

Борба се наставља. На Дрини артиљериска борба.

18 октобра, борба се наставља на југу од Вишеграда. Непријатељ је напао енергично, доспио је до раздаљине за јуриш. Тада храбри Цр-

ногорци са бомбама извршише противнапад, примораше га на бјегство и прогнаше до Сухе Горе. Заробили смо једнога официра и сто војника, заплијенили 4 топа и 1 митраљез.

19 октобра, борба се продужује на југу Вишеграда гдје је непријатељ претрпио огромне губитке. Ми смо заробили три официра и око 300 војника. Један љекар, кога смо заробили тврди да је непријатељ овога дана имао 800 мртвих и рањених.

20 октобра, борба се наставља на положајима у близини Вишеграда, гдје смо заробили 60 војника и гдје је непријатељ претрпио тешке губитке. Код Вешеграда је борба настављена цијелог дана са успјехом за нас. Заробили смо још 20 војника. Од јуче непријатељ је нападао са највећом жестином на фронт Санџачке војске. Напад пјешадије је био потпомогнут жестоком ватром тешке артиљерије. Крваве борбе трајале су и дању и ноћу и наше храбре трупе одбиле су све непријатељске нападе. Нашим противницама није успјело сем што су заузели једну позицију без веће важности. Борба се наставља. Губици непријатеља су велики.

Санџачка војска узела је непријатељу: 4 брдска топа, 3 митраљеза, 600 пушака, 700 комада инжињерског материјала и велику количину муниције; заробила 6 официра, 2 љекара, 300 војника. На другим фронтовима артиљериска борба.

23 октобра, на фронту Санџачке војске продужава се борба цио дан. Прекјуче без успјеха за непријатеља. Ми смо заробили 122 војника 2 коњаника и војничког материјала.

За вријеме цијелога дана 31 октобра непријатељ је нападао на овом фронту са свом енергијом и са већим снагама, он је био одбијен сем у прав-

цу Вишеграда, гдје смо ми напустили претходне положаје и дошли на главну одбранбену линију. Непријатељ је претрпио губитке.

1 новембра је непријатељ продужио напад са двјема дивизијама на фронту Санџачке војске. Борба је трајала цио дан, ми смо успјели да задржимо све положаје. Непријатељ претрпио огромне губитке.

2 новембра је непријатељ продужио напад на цијелом фронту, али је одбијен са великим губитцима по њега. На једној самој позицији један од наших батаљона заробио је 121 војника и 2 официра, који су припадали једној непријатељској компанији од 150 људи. Остали 29 били су убијени.

Током дана 3 новембра непријатељ је нападао са великом енергијом на цијелом фронту употребљујући веће снаге. Наше су се трупе повукле на своје главне, позиције на лијевој обали Лима. Због опште ситуације на бојном пољу српскоцрногорском и због енергичних напада непријатеља противу наших трупа на Лиму, Санџачка војска добила је наредбу да се повуче на главне позиције одбране. На другим фронтовима артиљериска ватра и гдје гдје пјешадијски напад.

13 новембра слаба артиљериска ватра. Без промјене на цијелом фронту изузев код Фоче, гдје је било пјешадиске борбе без икаквог успјеха за непријатеља.

14 новембра нема ништа важног на цијелом фронту.

15 новембра непријатељ је заузео Фочу, Метаљку и Пријепоље. У току борбе један је наш батаљон заробио 1 официра, 2 подофицира и 50 војника. На осталом фронту нема промјене.

16 новембра наше трупе су напале непријa-

теља с успјехом код Метаљке, потукле га и нагнале у бјегство према Горажди.

17 због значајних појачања непријатеља, који се појављује са стране Прибој-Плевље, наше су трупе заузеле позиције за одбрану ове вароши. У јучерашњој борби заробили смо 30 војника.

18 новембра због појаве јаких колона непријатељских од стране Метаљке и Прибоја, дато је наређење да се евакуише Плевље и заузму главне позиције за борбу.

19 новембра непријатељ је енергично напао наше позиције на ријеци Чехотина, али је свуда био одбијен.

24 и 25 новембра непријатељ је енергично напао на фронту Јабука-Матаруге-Сјеница-Трешњевица. Непријатељ је одбачен са тешким губитцима, ми смо заробили више од 100 војника.

30 новембра: 27, 28 и 29 новембра биле су оштре борбе на фронту 2 и 3 колоне, без икаквог резултата.

2 децембра: 30 новембра је непријатељ напао са свом жестином на цијелом фронту. Непријатељ је употријебио своју тешку артиљерију. Напад је одбијен. 1-ог децембра непријатељ је очајно нападао дању и ноћу. Наше су се трупе повукле на положаје сјеверно од Шаховића и Бијелог Поља у правцу Пећ-Рожај.

Послије битке, која је трајала више дана непријатељ је узео Рожај, (телеграм од 2 децембра № 7726).

4 децембра је непријатељ напао на линији Краљева Гора-Шаховићи-Бијело Поље. Заробили смо 100 војника (депеша од 5 децембра № 7776).

6 децембра: на фронту 3 колоне непријатељ је одбијен код Липовца. У правцу Беране-Рожај, непријатељ је контра-нападом одбачен од Рожаја. Заробили смо 50 војника.

9 децембра: напади непријатеља на фронту 3 колоне одбијени су. Заробили смо неколико војника.

13 децембра: 10 децембра Санџачка војска напала је непријатеља на Лепенцу и бацила га према Бијелом Пољу; — 11 децембра борба без важности; 12 децембра потукли смо непријатеља и узели му село Годујево, Добри До и Бар. Непријатељ је оставио на бојишту више од 500 лешева. Заробили смо једног капетана и више од 100 војника.

20 децембар:

У правцу Мојковца слаба пјешадиска и артиљериска борба. У правцу Сухи До-Беране непријатељ је енергично напао код Годујева и био одбијен. На другим дјеловима овога фронта слаба пјешадиска и артиљериска борба, без промјена (депеша од 20 децембра № 9082),

21 децембра:

Код Мојковца је отпочела оштра битка, која је трајала цио дан. Непријатељ је одбачен са тешким губитцима. У правцу Сухи До-Беране слаба ватра. Ми смо напали у правцу Дечани-Плав са појачањима, заузели смо Богићевицу и потјерали непријатеља према Дечанима.

25 дец. послије дводневне оштре битке на Мојковцу непријатеља смо потукли и натраг повратили са огромним губитцима. И наши су губитци велики.

Херцеговачки одред:—рано у јутро 19 октобра Аустријанци су напали јаком снагом на фронт наше 3 дивизије са правца од Гацка и Билеће и овладали дијелом фронта Троглав-Вардар. Дјелови никшићке бригаде, који су бранили Троглав, по-

вукли су се на линију положаја Сомина-Рудетина Глава-Таљева буква, при чему су изгубили далекобојни топ на Троглаву. Борба је продужена и 20 октобра. Противнапади никшићке бригаде нијесу успјели повратити Троглав. Ради сузбијања непријатељског продирања на правцу од Билеће ка Вучјем Долу наше трупе појачане са рудинско-трепачким батаљоном успјеле су сузбити Аустријанце на том правцу. За сузбијање Аустријанаца на правцу од Гацка преко Троглава, командант херцеговачког одреда послао је спушку бригаду, у помоћ никшићкој бригади. Она је 21 октобра у зору, без икакве артиљериске припреме, напала непријатеља на Троглаву и до ноге га потукла, тако да је на самом Троглаву непријатељ оставио више стотина погинулих. И бригада је претрпјела осјетне губитке. Овим противнападом на Троглав спушка и никшићка бригада успјеле су да непријатеља одбаце и поврате све изгубљене положаје као и далекобојни топ. Заплијениле су неколико топова, митраљеза и ратног материјала, поред осталога и 60 коња. Непријатељ је био знатно јачи од наших трупа које су га напале.

Командант херцеговачког одреда да би олакшао противнапад наших бригада на Троглаву и на правцу Вучи До, формирао је три колоне из бјелопавлићке бригаде и клобучког сектора. Смјелим нападом 21 октобра, ове колоне заузеле су непријатељске положаје Мичимотику, Чешаљ, Бегова Корита и Високу Главицу. Развила се врло јака борба на цијелој линији од Херцегове Градине и Требишњице до Лисца. Та борба показала је да се на страни Грахова налазе главне непријатељске снаге. Из саме вале Корјеничке непријатељ је увео у борби 20 топовских цијеви тешке артиљерије. Наше нападне колоне сузбијене су уз страховите

губитке. Комбиновани батаљон изгинуо је заједно са командантом батаљона па су Аустријанци по свршеној борби могли окупити 50 рањеника преживих у животу.

На правцу Клобука и Илијиног брда Аустријанци су напали истог дана снагом са око 20 батаљона, уз садјејство врло моћне артиљериске ватре. Освојили су положаје Херцегову Градину и Добри Дуб и управили напад на Клобуке. На страни Бијеле Горе такође су предузели надирање.

25 октобар: Аустријанци упорно нападају на Клобуке и Космач, с тежњом да овладају Илијиним брдом и само на том мјесту употребили су снагу од преко 30 топова и 5 — 6000 војника. Борба се упорно настављала. Спушка бригада, по довршеној борби на Троглаву, хитно је враћена натраг и 23 октобра уведена у борбу на положаје Илијина брда, гдје Аустријанци овог дана упорно нападају и изводе три узастопна јуриша, при чему су њихове трупе биле тучене од своје артиљерије када су их наши батаљони одбацили назад. На том дијелу фронта употребљена су и оба бјелопавлићка батаљона, који су стигли са фронта из Цуца. Због критичне ситуације на фронту херцеговачког одреда, врховна команда, наређује областним управама Никшић, Подгорица и Цетиње, да се ђаци, професори и учитељи формирају у чете и упуте хитно на Грахово. 23 октобра из Никшића за Грахово већ су отпутовале три чете. Брзометна пољска батерија са Горњег Поља код Никшића већ је на путу за Трубјелу, да се употреби на страни Илијиног брда.

26 октобра: борбе на правцу Илијина брда наставиле су се крваво све до 25 октобра, мада је главни аустриски напад на Илијино брдо био скршен 23 октобра после подне, употребом два пи-

перска и једног бјелопавлићког батаљона. Аустријанци су претрпјели велике губитке и оставили скоро хиљаду лешева испред наших положаја. И наши батаљони претрпјели су осјетне губитке. Аустријанци су се задржали на линији положаја Стари град-Клобук-Куљајевица-Пећине и остале које су држали прије почетка напада. У овим борбама отето им је четири топа, четири митраљеза, већи број пушака, заробљена су четири официра и преко 50 војника.

— Кад се узме у обзир да су Аустријанци у борбама од 19-25 октобра увели у борбу преко 20.000, са више од 50 топова, онда се види јуначка борба наших трупа херцеговачког одреда противу више од два пута јачег противника. Ове борбе имале су велики, не само тактички, већ и стратегиски значај, јер треба знати да су у те исте дане наше бригаде у Санџаку водиле очајне борбе ради спречавања аустриског продирања у Санџак и заштите србијанског повлачења, код којих су већ били наступили катастрофални неуспјеси на цијелом њиховом фронту — каже пуковник М. Божовић.

Неколико биљежака свакодневних рапората о исхрани и одијевању војске

2 септембра 1915: од почетка рата први — ловћенски одред, није примио обећане униформе. Командант овог одреда је поново по овој ствари писао министру војном, тражећи униформе, јер војници протестују тим више, што је један дио војске добио униформе.

17 априла: исхрана војске је врло слаба што проузрокује незадовољство. Од почетка рата прописано је 700 гр. хљеба, 500 гр. меса, 10 гр. пиринча и 20 гр. соли. Због тешкоће довоза ова је порција смањена. Војници нијесу добили месо за дане, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, март. 29, 30, 31 март војницима је дато уље мјесто меса.

За 17 дана мјесеца априла месо није давато војницима. 1, 2, 3, 4, 5, 14, 15, 16 недостајао је пиринач често, а нарочито ових последњих дана. Зато се давало по 600 гр. хљеба, али кад-када и по 300 грама.

31 маја 1915: исхрана војске је врло слаба. Порције меса стижу нередовно. Од 1 јануара војска није примила овај оброк до педесет и један пут, што значи, да јој је сваког дана недостајало меса. Дијељено је по 600 гр. хљеба умјесто 300 гр. али је овај хлеб врућ и његова се тежина расхлађењем умањује.

18 август 1915: трупе на Крсцу нијесу примале пиринач има мјесец дана.

22 септембра: оброци хране се дају врло ријетко. Има мјесец дана да је недостајало меса више дана, а оброк хљеба сведен је на 400 гр. Хљеб је кукурузни, али је он добар, само да га довољно има. Командант лијеве колоне саопштава данас брзојавом бр. 2842, да батаљони његошки, цетињски, цуцки и митрољеско одјељење нијесу примали месо од 18 до 22 овог мјесеца. 19-ог нијесу примили ништа; 20, 21 и 22 подијељено им је по парче хлеба слабог и ништа више. Двије чете цетињског баталиона немају ни данас ништа. Хљеб је толико слаб, да се не може јести и војници, слабо храњени, су неспособни за борбу.

Из извештаја команданта баталиона се види, да се велики број војника онесвијестио усљед глади и то на престражним положајима.

30 септембра: одред (ловћенски) није примио

оброк меса 6, 7, 8, 9, 13, 14 15, 18. 19, 27 септембра, 12 септембра примио је хљеба по 200 гр. Војници су примили по 400 гр. хљеба 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29 септембра; 30 септембра подијељено им је по 300 гр. Докле ће ово трајати?!

Све у свему, извјесни Савезници напуштањем исхране црногорске војске радили су да се код војске створи незадовољство противу водећих црногорских личности, те да се војска побуни и прикључи оном Савезнику, чија је војска обиловала у свему. За ово имамо документа, али је прерано објавити их.

Изјаве црногорских државника

Г. Мирко Мијушковић, бивши министра финансија и заступник министра иностраних дјела Црне Горе изјавио је у „Обзору", 23 фебруара 1921 под насловом: „Црна Гора и уједињење" следеће:

— Стално се у нашој јавности потрже питање о учествовању Црне Горе у великом рату, да се њена војничка улога потцијени, па се чак иде толико далеко да се оскврнави издајом. Ни у Престоној бесједи ни у адреси Привременог народног претставништва нема помена о учествовању Црне Горе у овом рату.

— Зар је ваљда требало да част и углед Црне Горе буду узидани у темељу народног уједињења попут младе Гојковице узидане Скадру на Бојани?!

— Зар војничка слава Србијина и њена заслуга за уједињење постају мање ако се борба Црне Горе изнесе у правој свјетлости? Наштa па и кратковремено фалсификовати историју; зашто понижавати национално најосвештенији дио нашега народа; зашто срамотити најхрабрије међу најхрабријима и тровати света народна осјећања, те излагати неоправданом сумњичењу и омрази сваком милу Црну Гору и Црногорце?!

— Мени је неразумљиво и необјашњиво, како позвани не учинише крај овој кампањи на вријеме, кад они најбоље знају, да је Црна Гора извршила и своју братску и савезничку дужност, до исцрпљења својих сила лојално и испрвно.

— Том кампањом није увећан престиж Србијин; то не тражи ни храбри и племенити њен народ; напротив, он ће бити поноснији и угледнији међу осталом браћом Хрватима и Словенцима, што му је најближи брат — Црногорац, његова десна рука, витез и поштењак; то није, по мом мишљењу чак ни династички интерес.

— Ђаве посљедице те крупне погрјешке одјекнуле су жалосно у Црној Гори.

— Будући сам и ја имао част, да будем у друштву оних, који су били на челу црногорске државе за вријеме великог рата, да будем њен министар, то сматрам за дужност и према намученом народу и према држави, да изјавим:

1) Да је Црна Гора без икаква ограничења и на први поклич из Београда све своје људске и материјалне силе бацила противу Аустрије у одбрану нападнуте Србије, а на страни Савезника, свјесна да тим наставља испуњавање државних и народних аманета: ослобођење и уједињење нашега народа;

2) Да је у тој борби издржала све вријеме са највећим самопрегоријевањем; да је јуначки заштићавала дјелове храбре братске војске, и, тек, кад је и потоњи војник краљевине Србије напустио Скадар и црногорско земљиште, а будући исцрпла све силе, морала је подлећи далеко надмоћнијем непријатељу.

— 3) Да за све акте и државне послове до-

кле смо министровали као парламентарна влада поникла из скупштинске већнице, која је имала 85% свих посланика, **једино ми носимо одговорност кривичну и моралну, разумије се сваки за свој ресор, а сви солидарно за општу државну политику.**

Овом изјавом ја се одричем застарелости коју предвиђају црногорски Устав и Закон о министарској одговорности, а то ће, у што не сумњам, учинити и остали чланови нашег кабинета.

„Српска Зора", савајевски лист, донио је 3 априла 1921 изјаву **Риста Поповића, министра унутрашњих дјела** у ратном кааинету, у којој је казао:

— Примам у цјелости изјаву М. Мијушковића и изјављујем:

1) Да је Црна Гора, консеквентна осјећајима братства према Србији, као и традицијама државе и народа црногорског, прискочила Србији у помоћ без икаквог ограничења и притиска са ма које стране, везујући своју судбину са судбином Србије, и то прва од свих Савезника када чак не бјеше извјесно, да ли ће Русија помоћи је.

Ни сјајна и заводљива обећања Аустро-Угарске, нити савјет једног од наших данашњих савезника да останемо мирни, нијесу могли поколебати Црну Гору у њеним одлукама.

2) Да је издржала у овој борби са највећим самопријегором, извршујући потпуно своју дужност. Подлегла је под ударцима многобројног непријатеља, исцрпивши све своје снаге.

— Јаконстатујем са задовољством што неке новине као на примјер „Балкан" бр. 47, признају јавно и лојално заслуге Црне Горе, њене војске, њеног краља и владе као и народне скупштине њене. Ја идем још даље и кажем: Црна Гора, њена војска, њен краљ и њена влада, **нијесу издали Савезнике, него напротив, Савезници су њих напустили, остављајући их у најкритичнијим тренутцима без помоћи и без пријатељских савјета.** За вријеме цијелог трајања рата, Црна Гора је сачувала лојално и коректно држање према Савезницима. Савезници се нијесу тако понашали према Црној Гори. Историја ће утврдити ове чињенице и забиљежити их као истините.

Ђенерал Радомир Вешовић, бивши министар војни у ратном кабинету у вријеме пада Црне Горе, на суду у Београду 14 фебруара 1921 изнио је узроке, који су изазвали катастрофу Црне Горе и између осталога рекао:

— Пад Црне Горе није био акт политички, него стратегиска нужност изазвата чином што је црногорска војска била заштитница остатка српске војске која се повлачаше преко Црне Горе. Да би с успјехом извршила улогу заштитнице, црногсрска војска се морала простријети дуж Санџака и у Србији до Ужица и зато је морала ослабити ловћенски и херцеговачки фронт, и Ловћен је остао без довољне одбране.

— Српски краљ, његова влада и војска избјегли су кроз црногорску крв, и црногорска војска није их могла спасти сем по цијену своје слободе. Моје колеге и ја нијесмо можда смели дозволити да црногорска војска плати својом слободом слободу ма чију, али оставимо историји да о томе суди. —

Ђенерал Јанко Вукотић бивши претсједник владе, одговарајући „Новој Европи„ на питање: ко је крив за капитулацију Црне Горе, — казао је између осталог:

— Ја сам Вам захвалан за Вашу жељу и намјеру, да пад Ловћена и капитулацију Црне Горе

изнесете у Вашем цијењеном листу онако како је у ствари било, и тиме да се демантује најмање 95% од онога што је до сада погрешно објављено о томе, нешто из необавијештености а највише из зле намјере и крајњег нерасположења према свему што је било ваљаног српског, словенског и патриотског у Црној Гори.

— Ну ја, нажалост, нијесам у стању дати Вам оно што Ви тражите . . . што ја нијесам командовао на Ловћену, него сам командовао црногорском Санџачком војском, која је штитила отступницу поломљеној српској војсци, и три мјесеца, од почетка октобра 1915 до почетка јануара 1916, водила свакодневне и очајне борбе бранећи стопу по стопу српску земљу . . .

— Знам Вам толико рећи: ловћенске висове, изложене пальби стотинама топовских грла највећег калибра с аустриске флоте и многобројних боко-которских сталних и привремених, утврђења и нападнутих од скоро сто хиљада аустро-мађарске најодобранније војске, нијесу били у стању одбранити десетак хиљада намучених, гладних, голих и босих Црногораца, а при том управо и без топова.

— Рачунао сам да је на сваких пет линеарних метара ловћенских положаја могао бити по један Црногорац на одбрану . . . да се није српска војска налазила у онаквом грозном стању, могло би се урадити то да оно Црногораца што је бранило ловћенски фронт са својим двије-три хиљаде жртава нанесе могуће толико губитака непријатељу, и то је све — судбина Ловћена, Цетиња и Црне Горе, била би иста.

Бивши командант херцеговачког одреда бригадир Јован Бећир, данас пуковник у пенсији, каже у „Сл. мисли" од 14

августа 1938: у чланку „За историску истину":

— Данас је свакоме познато, бар у главним линијама, како се тактизирало и какве су све махинације чињене, да Црна Гора капитулира на онај начин . . . Наша је данас, кад оно жалосно и болно вријеме гледало у пресјеку из историске перспективе, и сувише познато, да је личност Петра Пешића била централна и изворна једне унапријед смишљене игре и да је његов рад допуњавала дефетистичка акција на фронту, која је била жива и безобзирна и коју су условљавале многе недаће, а нарочито глад, голотиња и тежак живот црногорских војника.

Нажалост многи команданти одреда — међу којима сам био и ја — били су у немогућности, — јер се то од њих са највећом пажњом крило — да наслуте, а камо ли сазнаду и виде оне срамне и разорне нити, које су препредено, невојнички и несрпски извирале из једног врела, из врховне команде. Тај разорни рад је најзад уродио успјехом и велики мајстор је могао врло задовољно, да опере своје прљаве руке. Када су прелетјеле злокобне вијести о паду Ловћена, о преговорима, о примирју и најзад о капитулацији, гледао сам невјероватне призоре: како на једној страни храбри и честити ратници очајно плачу и бацају своје часно оружје и куну кривца и издајника, а на другој страни други, заведени и преварени одричу послушност, заводе анархично стање, лишавају слободе многе своје старјешине, па чак и убијају (случај у Даниловом граду). Револуционарна психоза — док је непријатељ надирао — била је прешла у пуну акцију. Тада сам и ја, као и други постао **немоћан, и моје наредбе да отступимо, а после да дамо одлучну битку**, остале су без успјеха . . . Бунтовницима је и то мало било (оне-

могућили ми слободно кретање), па су сву ратну архиву мог одреда уништили — гдје је било 17.000 докумената, који би данас драгоцјено послужили да се дође до праве истине. —

Петар Пламенац, бивши министар иностраних дјела у новој Европи (26 маја 1926, стр. 357) између осталог, казао је:

Један од дипломата (француски посланик) на Цетињу, извијестио је своју владу крајем новембра 1915:— Србијанци су напустили земљу под заштитом Црногораца. Црногорци потцјењивани, сад су показали да су достојни потомци славних предака.— За ово је све знао г. Пашић и његова идеја за уништењем Црне Горе од тога часа претворила се у страст. Знао је, да се с непријатељем помирити не може; да се у случају непријатељеве побједе Србија никад успоставити неће; знао је да у Свјетском рату 50.000 Србијанаца и 50.000 Црногораца не могу одлучити,— с њима или без њих резултат је морао бити исти. Судбина Србије зависила је једино од Савезника. И зато је једина брига сада г. Пашића била уништење Црне Горе. Требало је промијенити равнотежу у корист Србије (јер је сломом српске војске равнотежа била промијењена у корист Ц. Горе). Црногорска војска у оном часу била је у рукама г. Петра Пашића, најизразитијег у свој српској војсци заступника политике г. Пашића. Он је на Цетињу, дакле, 10 децембра 1915 — можда одмах пред вечером или одмах послије вечере, (коју је краљ Никола приредио г. Пашићу) — ставио у дужност г. Пешићу да изда црногорску војску и краља Николу. Г. Пешић примио је ову улогу на себе и извео ју . . . .

— Част ми налаже да ово што кажем и докажем:

— 13 децембра влада сердара Вукотића предала је краљу оставку, и овај је повјерио састав нове владе претсједнику скупштине Дожићу. Дожић је вратио краљу мандат 17 у вече. Краљ је тражно да дођем к њему 18 децембра у 10 сати прије подне. Одмах послије мене краљ је примио шефа штаба г. Пешића. . . . Краљ је саопштио г. Пешићу . . . да намјерава мени ставити у дужност, да ју ја (владу) образујем. Пуковник Пешић знао је да са мојим доласком на владу постаје немогуће извршење мисије, коју је од Пашића на седам дана раније примио, јер је то значило за свакога: рат до краја у друштву Савезника. Исти час пошао је код енглеског, француског и шпањолског посланика, означујући ме као аустријског човјека и вођу групе за мир с Аустријом. Сврха му је била да омете мој долазак на владу и тим олакша извођење своје мисије које се био примио. Да би ме што сигурније онемогућио упутио је 18 децембра својој влади и своме владару у Скадар депешу број 101 у истом смислу, **а у којој од почетка до краја нема ни једне истините ријечи.**

— Ова неистина омогућила је г. Пешићу извршење од г. Пашића добијене мисије. 19 децембра краљ је повјерио састав владе црногорском посланику у Србији г. Л. Мијушковићу. Он је био готов 20 децембра.

— 25 децембра непријатељ је напао са 60.000 пушака на црногорску санџачку војску, на фронту Мојковац-Рожај и након тродневне крваве битке, 27 децембра у вече почео да отступа у нереду. Црногорци нијесу искористили ову своју побједу. Одмах ћемо дознати зашто. Истог оног 25 децембра, непријатељ је напао са 30.000 пушака и 20 батерија, пољских и брдских брзометних топова,

и на црногорску војску према Херцеговини, која је бројила око 8.000 пушака. Ова се војска храбро борила све до 28 децембра . . . непријатељ сам каже, 29 децембра:

— **Послије 70 сати тешких борби узесмо прве црногорске положаје.** (Бечки ратни архив).

— 26 децембра у 6 сати изјутра непријатељ је био напао на ловћенски одред са 46 хиљада пушака, противу непуне 8.000 Црногораца, који су бранили Ловћен и његову околину од мора до Грахова. Непријатељ је располагао свом артиљеријом са которских утврђења и ратних лађа, 2 велика топа од 42 см., три топа од 305 м/м, 13 тешких батерија, 20 брзометних брдских и пољских батерија . . . све ово према подацима бечког ратног архива. На самом ловћенском сектору: Солар-Мирац Кук-Крстац непријатељ је нападао са 25.000 дивизиских пушака Вебера, Штрајта и Соршића. Непријатељ каже, да је ловћенски сектор био онај дио фронта, који је најлакше било пробити, што је изложен био дјејству артиљерије, да се непријатељска пјешадија уз њега кретала под заштитом артиљерије, готово без опасности,

— У цјелокупном Свјетском рату нема примјера сличне диспропорције у снагама двају противника. И ако Кук није пао 27 децембра у вече, пуковник Пешић шеф штаба црногорске врховне команде, извијестио је писмено — са О. Бр. 8274 од 27 - 12 - 1915 краља Николу, да је непријатељ заузео Кук, да је непријатељ на три сата хода од Цетиња, и да је стога „учтивог мишљења да се одмах оде с Цетиња.“ . . .

— Исте оне вечери, 27 децембра г. П. Пешић извјештава и команде санџачке војске и херцеговачког одреда, да је Кук пао, а Кук је пао тек 28 децембра у 6 сати у вече.

— Та неистинита вијест учинила је поражавајући утисак на црногорску војску. По њену пријему, санџачка војска остаје скамењена и ако види пред собом потиснутог непријатеља, она се сматра побијеђеном и не искоришћује најславнију побједу у славној ратној историји Црне Горе. На Грахову се војска љути, што су старо-Црногорци лако напустили Ловћен, на коме се пет вјекова чувао барјак, свето знамење српске слободе.

— 28 децембра краљ иде на Његуше . . . а 29 на Ловћен. Тог дана стизали су помоћ Ловћену . . . кучки и братоношки витезови, најбољи јунаци најхрабрије земље на Балкану: . . . Кучи и Братоножићи дају ријеч краљу, да ће тога дана повратити Ловћен Ц. Гори . . . .

— Краљ Никола не смије издавати наредбе својој војсци — то је прво резервисао себи г. П. Пешић, стога он наређује Кучима и Братонжићима, 29 децембра по подне, не да Ловћен поврате, као што су своме владару обећали, већ да отступају у правцу Подгорице, те олакшају непријатељу наступање. Наређује цјелокупној војсци са Ловћена да отступи у ћор-сокак подгорички, а оставља пролаз између мора и језера незаштићен — а то је једини пут за Скадар. Баш као да маневрише за рачун аустриског ђенерала Саркотића.

— Војска црногорска види бијели барјак парламентара за примирје кога су послали влада и г. Пешић, па како није учила велике школе, она држи да је рат свршен, да је „стари глумац“ издао и одлази исте ноћи својим кућама.

— Катастрофа је отпочела. План г. Пешићев почео је да узима конкретнији облик. Ловћен се више готово и не брани. Цетиње је у опасности. Примјер за евакуацију даје врховна команда. Г. Пе-

шић се плаши ради себе, а можда и ради своје тајне преписке. 29 децембра врши се опште отступање за Подгорицу

— Пешић спрема битку, отсудну битку на Царев Лаз, за коју располаже тачно са 2000 — Куча — Братоножића и са непуне 2.000 — изгладнелих и од топова избезумљених војника ловћенског одреда ... да уставн непријатеља што дуже у Ц. Гори, како не би у Арбанији заробио 80.000 србијанских војника. Шеф штаба црногорске војске, дакле, хоће да по цијени 4.000 Црногораца, чији је он био шеф, спаси ропства 80.000 војника једне братске, али друге државе!..

— 30 децембра у двору на Крушевцу код Подгорице... дошао је био одговор на тражено примирје. Непријатељски услови били су нечасни. Они се примити нијесу могли. Краљ је одлучан, али се влада колеба. Пешић интервенише. Он каже влади, да је све изгубљено, да у војску наде нема, и да спас лежи само у миру с непријатељем.

... Влада се одлучује за мир и предлаже краљу да се тражи. Краљ се савјетује са савезничким посланицима. Једини србијански посланик савјетује краљу да закључи мир и да одмах затим абдицира.

— Краљ Никола одбија да тражи мир, нашто влада даје оставку. Краљ је одмах уважио оставку владе.

— Краљ је позвао у двор на Крушевцу сердара Јанка Вукотића, команданта санџачке војске и мене, — каже П. Пламенац даље — потпретседника Народне скупштине, члана скупштинске већине. Присутан је био и г. П. Пешић. Овом приликом и Вукотић и ја казали смо краљу, да животни интереси и част Црне Горе налажу да се истраје у рату све до краја. Наше је мишљење

потпуно дијелио краљ Никола. — Г. Пешић је ћутао. Краљево мишљење је било, а и ја сам га тако савјетовао, да повјери састав владе сердару Јанку ... Краљ онда отпушта Вукотића и мене с наредбом да 31 децембра у 8 сати изјутра дођемо к њему на Крушевац. Краљ ми наговјештава да ће му моја помоћ као министра 31 децембра бити од потребе. У том часу г. Пешић у присуству краља и Вукотића прилази к мени и честита ми мој поновни долазак на управу земље.

— Г. Пешић... доцкан у ноћи између 30 и 31 децембра има дуг телефонски разговор са Скадром, у коме је још сва званична Србија без изузетка.

— 31 децембра у 4 пре сата изјутра г. Пешић иде код краља Никола и моли га у име свога владаоца и г. Пашића, да тражи мир од непријатеља и спасе Српству, што се још спасти даде. Краљ Никола одбија. Г. Пешић се служи неистином и обмењује Краља Николу, каже му да је Цетиње пало, што је била неистина.

— ... Најпослије краљ Никола пристаје на сваку на свијету жртву, ако је „ова у интересу српске ствари," али додаје: — Како смо ми сви стари или болесни, треба од Бас једно писмено да будем покривен."

— Овоме се г. Пешић није надао. Рече, да за то нема наређење, али даје своју официрску ријеч, да то није од потребе, јер је он ту, да то свагда и у свакој прилици посвједочи. Краљ Никола хоће писмено. Пуковник Пешић поново консултира Скадар и у 6 и по сати предаје из руке у руку краљу Николи реферат о. број 9034 датиран с Крушевца од 31 децембра 1915 године.

— О. број 9034 доказ је, без поговора,

да је сердар П. Пешић аутор црногорског сепаратног мира. Још ћу рећи, свјестан што говорим — каже Пламенац — и свом енергијом којој још имам, да је г. П. Пешић .... у часу судноме српског племена завео црногорску војску у капитулацију.

— ... Краљ је тражио од Пешића, кад га је већ савјетовао да тражи мир, да му бар преда написмено услове мира које Црна Гора може часно примити. Г. Пешић је савјетовао Краљу Николи написмено, да уз Ловћен и Цетиње уручи непријатељу.

— Кад је добио (краљ) од г. Пешића писмени савјет, да преда Ловћен и Цетиње Аустрији, ... ја сам молио Краља да зовне Вукотића и мене на владу, и да ћу ја на моју одговорност исти час ставити у окове г. П Пешића. Краљ је одговорио оно његово уобичајно: — Црној Гори и мени ће Бог помоћи.

— Црногорску војску је, дакле, свјесно и према добијеним инструкцијама довео до капитулације, српски, ђенералштабни пуковник г. П. Пешић. Сврха му је била — он је и сам то признао — да се Црногорци не нађу на Солунском фронту уза Србијанце, и да краљ Никола не уђе у домовину уза српског Краља Петра. Г. П. Пешић је на тај начин уништио Црну Гору; ископао је многе црногорске домове, упропастио материјално велики број црногорских фамилија, бацио је многе од нас на улицу са цјелокупним фамилијама, посијао клицу мржње између два дијела једног истог народа. Он је велики грешник" —

— За све што сам овдје изнио, носим лично цјелокупну одговорност — завршио је министар Пламенац своју у Новој Европи оштампану изјаву. —

Приликом смрти Краља Николе умрлог у изгнанству у Кап Антибу — Француској, 1 марта 1921, српска штампа гоњена савјешћу морала је у великој већини рећи истину о улози у Свјетском рату Црне Горе и њеног краља.

Тако је Балкан донио 5 марта 1921:

— Над смртним остацима краља Николе пред његовим величанством смрти нека умукну све страсти! Нека истина даде свој суд: да је био један велики краљ малене херојске и славне Црне Горе, вјерни савезник Србије у добу њеног мартирства.

— Да није при крају 1915 године постојало вјерности Црне Горе, њеног парламента, њеног краља, владе и војске, српска би војска морала капитулирати.

— Црна је Гора платила свој дуг према Србији и Савезницима.

САДРЖАЈ

Ријеч приређивача I
Мјесто предговора 5
Ратна прокламација краља Николе 10
Како је и зашто Црна Гора ушла у Свјетски рат? 12
Што су Савезници током рата учинили за Ц. Гору? 18
Зашто је и како Црна Гора била напуштена од Савезника у ово доба? 20
Пад Србије 40
Пад Ловћена 46
Одбрана Ловћена 48
Непосредни пад Ловћена 52
Савезници су одговорни за пад Ловћена 55
Српски су официри у црногорској врховној команди, свјесно или не, ослабили одбрану Ловћена 58
Зашто се морала догодити катастрофа Црне Горе, и како је ова била приморана да тражи мир у почетку 1916 61
Држање званичне Србије 66
Пад Црне Горе 74
Два српска краља - ђедо и унук на путу изгнанства 93
Савезничка штампа клевета Ц. Гору 98
Зашто је француска штампа клеветала Црну Гору? 105
Документи о улози Ц. Горе у Свјетском рату и о ситуацији у времену њене катастрофе свршетком 1915 односно почетком 1916 112
Документи из којих се јасно види да је црногорска војска спасла при крају 1915 српску војску од почетка катастрофе и заробљавања 114
Неколико биљежака свакодневних рапората о исхрани и одијевању војске 122
Изјаве црногорских државника 124

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње

940.3/.4(497.16)

РАДОВИЋ, Новица

Црна Гора на савезничкој голготи / Новица Радовић, [приредили Бранислав Ковачевић, Владета Цвијовић]. - Подгорица : Унирекс ; Никшић : Центар за културу, 2000 (Београд : "Симић"). - X, 140 стр. ; 22 цм. - (Библиотека Културно насљеђе)

Фототипско изд. - Тираж 1000. - Предговор: стр. I-X

П.к.: а) Први свјетски рат, 1914-1918 - Црна Гора